

РОЗВІДКИ

Валентин Панченко

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І.П. БІЛОКОНСЬКОГО (1855-1931)

Іван Петрович Білоконський народився 6 березня 1855 р. у збідній дворянській сім'ї лікаря у м. Новозибкові на Чернігівщині. Після закінчення Новозибківського повітового училища і Чернігівської гімназії Іван Петрович склав екзамени на звання народного учителя і працював у сільських школах губернії, а з 1874 р. навчався у Київському та Новоросійському університетах. Дворянин за походженням, який не мав приватної власності, він мусив особистою працею заробляти собі на життя. Під час університетського навчання Іван Петрович читав заборонену літературу, спілкувався з передовою інтелігенцією, пробував свої сили в літературі. Згодом він писав в „Автобіографії”: „під впливом літератури і оточення я став нігілістом, а потім і народником”¹.

Цей період діяльності І.П. Білоконського припадає на особливу добу в історії українського національно-визвольного руху. Хронологічно вона вкладається у рамки другої половини XIX – початку XX ст., коли в Україні почали розвиватися „громади”, що й визначило їх подальшу причетність до національного відродження.

Переконання привели Івана Петровича в „Народницьку комуну” Д.А. Лизогуба. Як відомо, революціонери-народники 70-80-х років XIX ст. виражали корінні інтереси трудових верств населення (передусім найчисельнішої – селянства). Вони прагнули підготувати народну революцію і ліквідувати несправедливий, побудований на жорстокому визиску самодержавний лад та радикально демократизувати соціально-економічні відносини і суспільно-політичний устрій. Народолюбці боролися за такий суспільний лад, у якому б усе здійснювалося згідно з волею народних мас і в їхніх інтересах, де б останні безпосередньо брали реальну участь в управлінні суспільними процесами, у розв'язанні державних, громадських та особистих справ.

Народники виступали за те, щоб земля, фабрики, заводи належали тим, хто на них працює, а народну власність передати у колективне (общинне, артільне) користування. Вони вимагали справжнього народного представництва, упровадження політичних свобод та широкого місцевого самоврядування.

Народники мали великий вплив на формування особистості І.П. Білоконського. Справа в тому, що з початку 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії з новою силою розгорнувся радикально-демократичний рух, який став продовженням боротьби демократичної інтелігенції в нових історичних умовах. Його діячі прагнули шляхом народної революції повалити самодержавний лад і побудувати, згідно з волею трудових верств, соціально і політично справедливе суспільство. Цей рух поширився також і в Україну, охопивши всі її підросійські губернії, і з певними змінами у програмно-тактичних настановах протікав до кінця 80-х років. Народницький рух пройшов кілька етапів: виникнення народницьких гуртків і груп; перше та друге „ходіння в народ”; визрівання „політичного напрямку” в народництві; діяльність народовольців і чорнопредельців. Паралельно із загальноросійським радикально-демократичним рухом в Україні розгорнувся національно-визвольний рух. Іван Петрович належав до переконаних прихильників національного відродження, які разом з представниками

прогресивної інтелігенції ставили перед собою завдання вибороти національні права українському народові та з розв'язанням політичних і соціальних проблем домогтися державницького відродження України.

При дослідженні наукової, літературної та публіцистичної творчості І.П. Білоконського ми виходили з того, що революційне народництво – один із різновидів демократичного соціалізму. Неточності в оцінках народників соціально-економічного розвитку в Російській імперії, наявність утопічних положень у програмах народницьких організацій не давали підстави кваліфікувати його в цілому як утопічний соціалізм. Здійснення на практиці реальних вимог революціонерів–народників відкривало можливості розвитку країни послідовно–демократичним, безболісним для трудових мас шляхом.

Представники „Народницької комуни”, а потім революціонери–восьмидесятники, керуючись „Програмою Виконавчого комітету”, опублікованою в газеті „Народна воля” 1 січня 1880р. та окремим виданням 22 березня цього ж року, виступали за справедливе розв'язання національного питання: кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність (автономію) і право самостійно визначити форми відносин і зв'язків між собою. Однак з різних причин ці правильні теоретичні положення вони не змогли розгорнути в конкретну програму з національного питання, а практично мало що зробили для наближення організаційної й пропагандистської роботи до умов життя і потреб кожного етносу. У цілому ж спрямованість радикально–народницького руху відповідала корінним соціальним, політичним та національним інтересам трудових верств українського народу ².

У світоглядних позиціях народовольців і чорнопередільців, якими захопився І.П. Білоконський, не було суттєвих відмінностей. Деякі розбіжності полягали в їхніх програмних настановах. Народовольці вважали, що необхідно спочатку здійснити політичний переворот (повалити самодержавство, запровадити політичні свободи, скликати установчі збори), а потім провести соціальні перетворення згідно з волею народу, з його інтересами. Чорнопередільці ж твердили, що спочатку слід здійснити соціальний переворот, під час якого розв'яжуться і політичні проблеми. Останні у програмах надавали більшого значення діяльності серед народних мас (передусім селян), їхній участі в революції, пропонували не виділяти значні сили для організації політичного терору, висловлювалися за застосування терористичних актів щодо фабрикантів, заводчиків, поміщиків. На практиці ж їхня діяльність мало чим відрізнялася ³.

Хоч центри „Народної волі” й „Чорного переділу”, їхні програмні документи, які справили на І.П. Білоконського велике враження, періодичні видання, прокламації, інша нелегальна література мали суттєвий позитивний вплив, особливо в ідейному плані, на народницьке підпілля України, все ж останнє часто діяло організаційно і практично самостійно. В українських землях існували окремі центри, представниками яких були члени народовольчої та чорнопередільської організацій. За їхньою допомогою, а також самостійно тут виникли й працювали кілька десятків міцних, діяльних радикально–демократичних угруповань. Існувало також чимало не цілком сформованих організаційно й загартованих студентських, учнівських, інтелігентських осередків та революціонерів–одинаків. Головною у їхній діяльності була організаційна й пропагандистська робота серед інтелігенції, студентів, учнів, робітників та селян. Хоча і народовольці, і чорнопередільці основною суспільною силою вважали селянство, але через жорстокі політичні умови того часу вони не змогли розгорнути серед нього широку діяльність ⁴.

Формування світогляду І.П. Білоконського відбувалося під впливом діяльності революційних народників 80–х років України, котрі розповсюджували серед населення літературу революційно–демократичного змісту, встановлювали друкарні та гектографи, з допомогою яких друкували десятки листівок, брошур (власних або ж виданих раніше центрами „Народної волі” й „Чорного переділу”), призначених для розповсюдження серед населення. Вони розгортали пропагандистську діяльність скрізь, де було можна і доцільно. Учасники місцевих народницьких осередків під час пропаганди викладали головні ідеї побудови демократичного суспільства, соціально й політично справедливого ладу, залучали представників трудових верств на допомогу революціонерам, політичним в'язням і засланням. Особливого значення вони надавали створенню нових нелегальних гуртків і груп робітників, студентів, учнівської молоді і в цьому напрямі досягали помітних успіхів.

Революціонери–восьмидесятники відіграли важливу роль у розкритті згубності існування тогочасного самодержавного ладу для долі країни, суспільства, особливо народних мас. І.П. Білоконський розумів, що їм належить особлива заслуга в утвердженні демократичних ідей у свідомості різних верств народу. Про благодатний вплив їхньої пропаганди неодноразово свідчили під час політичних дізнань студенти, інтелігенти, робітники, селяни. Це ж змушені були визнати й представники каральних органів царського уряду. Велика роль восьмидесятників у залученні представників трудових верств, взагалі усіх демократично настроєних сил суспільства, до боротьби з віджилою політичною системою. Особливе значення мала їхня діяльність у підтриманні демократичних традицій у суспільно–політичному русі. Своєю теоретичною й практичною діяльністю народники 80–х років вказували на один із можливих позитивних варіантів демократичного розвитку країни, створювали підґрунтя для нових пошуків шляхів демократизації соціально–економічних і суспільно–політичних відносин ⁵.

Із середини 80–х років ХІХ ст. у народницькому підпіллі України йшли жваві обговорення програмних положень народовольської й чорнопередільської організацій, робилися спроби певним чином уточнити їх. Однак ці теоретичні пошуки аж до кінця десятиліття суттєво не виходили за рамки радикально–демократичної платформи.

Вихований на ідеях „Народницької комуни”, „Народної волі” і „Чорного переділу” І.П. Білоконський знав, що причиною його заслання до Сибіру було знайомство з О.І. Желябовим, І.М. Ковальським та Л.П. Самиренком ⁶. На той час він уже був глибоко переконаний в тому, що необхідно передусім зруйнувати самодержавний лад, здійснити політичний переворот і передати владу народу.

Політичний та економічний перевороти завжди взаємопов’язані. Здійснення першого негайно, на думку Івана Петровича, вело до здійснення другого. Політичний переворот – перший і необхідний крок у здійсненні радикальних суспільних перетворень, могутній засіб, здатний наблизити революційне розв’язання економічних проблем.

Майбутній політичний переворот, вважав Іван Петрович, мав бути загальним народним повстанням /народною революцією/, яке могло стати наслідком стихійного народного руху або підготовленим „Народною волею”. В обох випадках поштовок йому мусила дати народовольська організація, яка, виділюючи зі своїх рядів бойовий загін, першою нападе на царський уряд. Народні маси /селяни, робітники/ відіграють важливу роль у здійсненні політичного перевороту і у майбутніх радикальних соціальних та політичних перетвореннях. Тому народовольці повинні були міцно „закріпитися серед міського і фабричного населення і зайняти численні позиції в селянстві”, розгорнути серед них широку пропагандистську, агітаційну роботу, перетворити їх „ у свідому силу” ⁷. Народні маси мали розраховувати на власні сили. Їхнім надійним союзником була соціально-революційна партія, а для успішного здійснення політичного перевороту необхідно також завоювати вплив серед інтелігенції, у війську, адміністрації тощо.

Значний вплив на формування світогляду І.П. Білоконського мало знайомство з В.Г. Короленком. За зв’язок з народовольцями у 1880 р. Івана Петровича було заслано до Сибіру, а на етапі в Нижньому Новгороді відбулася зустріч з письменником, яка започаткувала міцну дружбу, що продовжувалася понад 40 років. Тільки у відділі рукописів Державної бібліотеки Росії зберігається 50 листів Івана Петровича до В.Г. Короленка ⁸.

Після повернення із заслання у 1886 р. І.П. Білоконський працював у земствах Житомира, Харкова та інших міст, де особливу увагу приділяв розвитку земської статистики та, мріючи про парламентський розвиток Росії, покладав велику надію на земський конституційний рух. З 1900 року він підтримував зв’язок з „Союзом освобождения”. Під впливом партійних переконань та програми „Союзу” з’явилася його книга „Родина–мать. Губернские, уездные волосные учреждения Российского государства”, в якій автор намагався показати існуючу в державі картину свавілля ⁹.

Знайомство з творчістю видатного російського письменника М.Є. Салтикова-Щедріна формувало суспільно-політичні погляди Івана Петровича. Життя і діяльність письменника, його історична постать, здібності, характер і психологія творчості стали яскравим прикладом безкорисного служіння народові, про що І.П. Білоконський згадує у своїй „Автобіографії” ¹⁰.

Служба в земстві, особливо в статистичному бюро, осіб, до яких належав

І.П. Білоконський і які знаходилися в адміністративній висилці та перебували під гласним наглядом влади, віддавна звертала на себе увагу департаменту поліції. Упродовж 80-х років XIX ст. цей департамент неодноразово вимагав від місцевих органів звільнити із займаних посад політично неблагонадійних статистиків, але відсутність благонадійних завжди заважала здійсненню цього заходу. Тоді й розпочалися справи по постійному невсипучому нагляду за ними, а також за статистиками взагалі, бо для адміністрації вони завжди були синонімом неблагонадійних осіб. Це постійно відчував на собі Іван Петрович і пізніше написав у своїй монографії „Земское движение”¹¹.

Тяжке становище селян, їхні стосунки із земськими начальниками формували І.П. Білоконського як громадського і політичного діяча, публіциста і письменника, що присвятив свої численні нариси й оповідання темі боротьби проти гноблення і несправедливості.

Вони друкувалися в „Русских ведомостях”, „Образовани”, „Русском богатстве”, „Русской мысли”, „Русской школе”. Упродовж 1900-1907 рр. у Петербурзі і Ростові-на-Дону вийшло чотири теми „Рассказов” автора. Перший і другий із них під назвою „Деревенские впечатления” мали, як відзначала критика, „значення документів”, котрі створювали у читача враження страшного безправ’я та беззаконня, в якому жило село¹².

Система поглядів на суспільство формувалася у Івана Петровича під впливом становища земської інтелігенції, громадський характер професійної діяльності якої давав підстави вважати її окремою групою. Утворившись разом із земськими установами, вона не перебувала на державній службі, але разом з тим учителя, лікарі, статистики, агрономи та інші службовці в масі своїй виявилися „чужими” земству. Загальностанова, лише формально, земська інтелігенція з самого початку була дворянською по представництву і буржуазно-дворянською за своєю суттю. Класові інтереси безстанової земської інтелігенції, гласних губернських і повітових земських зборів, вважав І.П. Білоконський, були різними, але служба перших із них стала необхідною місцевому господарству, яке розвивалося в умовах товарно-грошових відносин. Становище земської інтелігенції між народними масами, в середовищі яких вона працювала, земством, службі в якої вона перебувала, і адміністрацією, що здійснювала контроль за всім місцевим життям, зумовлювало специфічні риси цієї соціальної спільноти, котра увійшла в історію під іменем „третього елемента”¹³.

Тема „третього елемента” – окрема проблема у листуванні Івана Петровича з В.Г. Короленком, у якого є навіть оповідання „Третій елемент”¹⁴. Ставши редактором „Руського багатства”, останній залучив І.П. Білоконського до активного співробітництва у цьому виданні, а в листах-відповідях закликав Івана Петровича більше писати про земські проблеми, подавати статистику та оглядові матеріали.

У контексті зазначеного підкреслимо, що досліджень історії становлення і розвитку земської інтелігенції як соціальної верстви в дореволюційній історичній літературі немає. Однак окремі автори, хто писав про історію земської медицини, земської школи чи взагалі про історію земства, не могли не висвітлювати тієї чи іншої проблеми, пов’язаної з діяльністю лікарів і вчителів. З ростом значення „третього елемента” з’явилися праці, де показана його роль у зв’язку з ліберальним земським рухом. До таких належать дослідження І.П. Білоконського. В 1907 р. у серії статей в журналі „Былое” він намагався обґрунтувати тезу про те, що «саму суттєву і важливу роль у земському русі відіграла безстанова, позакласова російська інтелігенція, яка взагалі була основним і, можливо, єдиним елементом життєдіяльності країни до самого того моменту, коли на арену російського життя виступили широкі маси населення»¹⁵. Уже в 1910 році, підкреслюючи роль союзу між «другим» і «третім» елементом, письменник наголошував на «тісному єднанні кращих земських сил з «третім елементом»¹⁶.

Тривалий час Іван Петрович вивчав історію земської початкової освіти, особливо матеріальне становище вчителів. «Незручність у матеріальному відношенні: недостача жалування, бо вчителів доводилося купувати все, починаючи від хліба до картоплі і, взагалі, різних овочів, не кажучи вже про взуття і одяг... Сімейні вчителі зазнавали дуже багато незручностей: після важких занять не може поїсти поживної їжі, харчується тільки єдиним хлібом і не завжди, зрештою, часом»¹⁷.

Жодна розумова праця, вважав І.П. Білоконський, на той час не оплачувалася так низько, як праця вчителя. „Отримуючи мізерне жалування, цей сівач на народній ниві виконував масу нелегкого труда, який вимагав перш за все душевного спокою. А чи

легко було мати такий спокій при постійному відчутті нужди. Тісно, сиро, холодно і не ситно”¹⁸.

Далі автор писав, що умови побуту і праці були нерозривно пов’язані. Окремих приміщень для навчання, як правило, не було, школи розташувалися в пристосованих будівлях. До всіх турбот про побут і працю додавалися ще й неминучі конфлікти з місцевою владою. Волосний старшина, урядник, місцевий поміщик, сільський куркуль, священник – усі намагалися керувати вчителем. Особливо важко доводилося вчителькам, які не завжди користувалися підтримкою сільської громади.

З цього приводу І.П. Білоконський писав: ”Становище вчительки в суспільстві схоже на зайця, якого можна травити коли, де і як завгодно. Начальства у них стільки ж, скільки й у чоловіків, і більшість цього начальства претендує на право задавати розпекації. Заняття вчительок величезні, - говоримо про більшість; - це мучениці, а коли б вони не відволікалися дітками, яких навчають і люблять, то їх труд можна було б прирівняти хіба що з каторжною роботою”¹⁹.

Народницький напрямок у діяльності земства був важливим, але не єдиним; наступним за чисельністю його учасників йшов земський ліберальний рух, до якого належав Іван Петрович. „Мені думается, - писав він, - що коли б земство завоювало широкі політичні права, коли б воно стало фундаментом, якщо не для республіканського ладу, то хоча б парламентаризму з відповідальним міністерством, зі всіма свободами, - то це був би вже пролам для плідотної роботи в народному середовищі”²⁰.

Окремої уваги заслуговує діяльність І.П. Білоконського як земського статистика, про що він писав: ”статистиками робилися люди провінціальні, котрі щиро намагалися принести народну користь, як вони її розуміли; і тільки такими обставинами можна пояснити швидкий розвиток земської статистики при самих несприятливих умовах для статистиків”²¹. Перші кадри статистиків, за свідченням І.П. Білоконського, „безсумнівно, утворилися з активних народників, тих, хто або „ходили” раніше в „народ”, або вбачали в експедиційних роботах здійснення їх мрії – проникнути легально в народне середовище і детально вивчити його”²².

Зрештою, опинившись після заслання в Орлі (влада заборонила повертатися на батьківщину, жити в столиці чи в університетських містах Росії), Іван Петрович, влаштуючись на службу в статистичне бюро земської управи, отримав можливість здійснити давнє своє прагнення вивчати село. „До своєї роботи я приступив зі святим благоволінням. У перший же день у моїх руках опинилися неоцінені матеріали, людські документи і справжнє, яким воно є, – селянське життя”²³.

Це була давня мрія народовольця 70-х років, який, опинившись у різночинному земському середовищі, представленому різними громадсько-політичними течіями того часу, не тільки брав активну участь у процесі формування сприятливих умов для пропаганди значення політичних партій у житті суспільства, але й особистим вступом до партії конституційних демократів намагався діяти у відповідності з новими життєвими потребами.

Життя і діяльність І.П. Білоконського свідчать, що формування його світогляду відбувалося під впливом революційного народництва 70–80-х років, яке перш за все виступало за широкі демократичні перетворення, що мали наблизити встановлення такого суспільного ладу, в якому буде запроваджене загальне виборче право без станових і майнових обмежень, постійне народне представництво, введені політичні свободи, основою державного устрою стане союзний договір общин і широке місцеве самоврядування, а земля, фабрики та заводи будуть передані у народну власність. Окремої уваги заслуговувало, на думку Івана Петровича, національне питання. Радикально-демократична течія в суспільно-політичному русі України виступала за справедливе розв’язання національної проблеми, і в першу чергу кожній нації, народності передбачалося надати національну незалежність і право самостійного визначення форми відносин та зв’язків між собою. У цілому така програма, на думку І.П. Білоконського, відповідала корінним соціальним, політичним і національним інтересам трудових верств українського народу.

Аналіз джерел та історичної літератури свідчить, що революційно-народницький рух 70-80-х років зазнав поразки через жорстокі політичні умови, репресивні акції каральних органів царизму, слабкість масового руху народних мас та низький рівень освіти і політичної свідомості трудових верств народу. Негативну роль у цьому

відношенні відіграли нереальність і хибність революційних програмних настанов. Самодержавству вдалося тільки розгромити головні народницькі організації й місцеві підпільні осередки, а не подолати радикально-демократичну ідеологію. Остання об'єктивно мала глибокі суспільні коріння, а виконання нею своєї місії могло статися тільки після усунення причин, які надавали їй такої актуальності й гостроти, після розв'язання проблем перебудови суспільства на демократичних засадах.

Таким чином, світогляд визначного українського публіциста, прозаїка і статистика І.П. Белоконого як вітчизняного, освітнього і громадського діяча, людини, котра на посаді народного вчителя, заробляючи собі на життя, мріяла про такий суспільний устрій, при якому будуть запроваджені демократичні свободи, повалене самодержавство і скликані установчі збори, формувався в умовах розвитку національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Саме в той час колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві захисну реакцію, що проявилася у піднесенні національної свідомості народу і поклала початок українському національному відродженню.

Джерела та література:

1. Государственная библиотека России. ОР. - Ф. 695.- К.6. - Д.29. (Автобиография).
2. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – С. 164.
3. Там само. – С. 5-6.
4. Див.: там само. – С. 196.
5. Див.: там само.
6. Русские писатели. 1800-1907. Библиографический словарь. – М., 1989.– С. 223.
7. Катренко А.М. Вказана праця. – С. 17.
8. Государственная библиотека России. ОР. – Ф.135. – Разд. 2. – К. 19. – Д. 3-4.
9. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – М., 1989. – С. 224-225.
10. Государственная библиотека России. ОР. – Ф. 625. – К. 6. – Д. 29 (Автобиография).
11. Белоконый И.П. Земское движение. М., 1914.
12. Русские писатели. 1800-1917. Библиографический словарь. – С. 223.
13. Белоконый И.П. Земское движение до образования партии народной свободы // Былое. - 1907.-№5. – С. 54-55.
14. Короленко В.Г. Собрание сочинений: В 8-ми т. – М., 1953. – Т.4. – С. 178.
15. Белоконый И.П. Земство и конституция. – М., 1910. – С. 61.
16. Белоконый И.П. В годы бесправия. –М., 1930. – С. 49.
17. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 217.
18. Там само. - 216.
19. Там само.
20. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Чернигов, 1894. – С. 114.
21. Народное образование в Курской губернии. (Состав. Белоконый И.П. – Курск, 1897. – С. 216.
22. Там само. – С. 217.
23. Там само.

Лідія Нестеренко

●

ФОРМУВАННЯ БЮДЖЕТІВ ВОЛОСТЕЙ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ І ПОЛОВИНИ XIX ст.

Ще в радянські часи дослідники почали звертати увагу на історію державного селянства, адже в Російській імперії в середині XIX ст. ця категорія становила не менше 60% сільського населення. Процеси соціально-економічного розвитку цієї групи населення досліджували М. М. Дружинін, І. О. Гуржій, В. І. Неупокоев, Т. І. Лазанська [1] та ін. Останнім часом почато вивчення регіональних аспектів цієї проблеми. Питанням соціально-економічного, правового становища державних селян Чернігівської губернії І пол. XIX ст. присвячені наукові розробки Л. Е. Раковського, В. Бойка, В. Ячменіхіна і

К. Ячменіхіна, Н. Ф. Рослік, Є. М. Страшко і Т. Савельової та ін. [2].

Дослідження місцевих архівних документів і матеріалів дають можливість вивчити і проаналізувати нові напрями проблеми. Завданням нинішнього дослідження є показ процесу формування волосних бюджетів Чернігівської губернії в I пол. XIX ст.

Економічною основою у державних поселеннях всієї Російської імперії були мирські збори. Їх розміри відповідали стану ринкових відносин. Після губернської реформи Катерини II вони були підпорядковані казенним палатам. У кінці кожного календарного року сільські товариства обговорювали проблему місцевого бюджету. На сходах детально обговорювалися питання платоспроможності населення, визначались загальні розміри місцевих бюджетів з наступною розкладкою його на кожну ревізьку душу і приймалися спеціальні приговори громад. Розміри податків і всього бюджету перебували під контролем казенних палат, якими затверджувалися приговори сільських сходів з цього питання. В 1808 р. згідно з мирськими приговорами на утримання волосної і сільської адміністрації з однієї ревізької душі козаків було призначено: у Площеньській волості Ніжинського повіту по 2 коп., у Веркіївській і Носівській - по 3 коп., у Талалаївській - по 4 коп., а у Вересоцькій - по 5 коп. Державні селяни Лосинівської волості цього ж повіту на мирських сходах у цьому ж році визначили сплатити по 8 коп. [3, арк. 471-472.] Як видно, збір на утримання козачих волостей Ніжинського повіту був меншим у 2-4 рази, ніж у казенних селян. У козачих волостях Остерського повіту на побудову і утримання волосних правлінь платню службовцям вирішено було зібрати по 5, 6, 12 коп., а всього було зібрано 560 крб. 92 коп.; а у казенних волостях відповідно по 10, 12, 15 коп., разом було зібрано 1546 крб. 5 коп. У 4 козачих волостях і в 2 волостях державних селян Новгород-Сіверського повіту збір на платню становив 4 коп. і 1 коп. на письмові приладдя, разом по 5 коп. з ревізької душі. Всього на потреби 6 волостей 10449 селян і козаків внесли 522 крб. 45 коп., в середньому на одну волость по 87 крб. 75 коп. У 3 козачих і 2 селянських волостях Городнянського повіту мирськими приговорами затверджений податок у розмірі 5 коп., а всього надійшло 531 крб. 40 коп., в середньому припадало по 106 крб. на одну волость. Сільські громади решти повітів у 1808 році вирішили внести на дані потреби такі суми: у Сосницькому - по 1,5-2 коп., Борзенському повіті - по 3-5 коп., Козелецькому - по 3-8 коп., Новозибківському - по 5-7,5 коп., Глухівському - по 6,5-7 коп., Стародубському - по 8 коп., Суразькому - від 6,5 до 10 коп., Конопотському - від 3 до 11 коп., Глухівському - від 5 до 17 коп., Мглинському - по 17 коп. [Там само, арк. 13-518.]

Мирські суми зберігались у волосних правліннях. Міністр державних маєтностей П.Д.Кисельов наголошував, що земські повинності, так називали місцеві збори, і мирські витрати по своїй сутності складають один збір, бо казна перестала виділяти кошти для економічного і культурного розвитку державних поселень [4, с.230.]. Цим самим казна, по суті, переклала збір і витрати на потреби сільського населення, не втрачаючи своєї контрольної функції.

Відмінність між державними і мирськими зборами була лише у тому, що перші регулювалися законом, а інші цілком і повністю залежали від свавілля на місцях. На думку М.М.Дружиніна, «номінально мирські збори були або грошовою заміною натуральних повинностей, або додатковою оплатою за виконання громадських обов'язків селянськими виборними» [5, с.185.].

Мирські збори регулювались відповідними законодавчими актами. Внаслідок цього розміри не всіх податків могли визначитися на місцях, виходячи з потреб громади. Законом від 28.11.1833 р. «Про порядок стягування з казенних селян грошових зборів на державні податки, земські повинності і мирські витрати» мирські витрати розділялись на обов'язкові – «для визначених законом потреб» і добровільні, які залежали від «власного бажання селян». Обов'язковий збір ішов на утримання сільського та волосного правління, на пошук втікачів, які підлягали рекрутській черзі, на утримання сільських запасних магазинів, на ремонт доріг та ін.; добровільний збір, як тоді його називали мирський, призначався для ремонту церков, на побудову різних громадських споруд, виплати в рахунок натуральних повинностей тощо. Статтями закону регламентувалася система збору, зберігання, обліку і здачі грошових платежів державних селян. Закон поклав обов'язки збірника податків на старосту. Для внесення повного розуміння у розрахунки між платниками-селянами, збірником-старостою і повітовим казначейством вводилася складна система податкового діловодства. Казенна палата складала не пізніше

грудня окладний лист на кожне сільське товариство, в якому вказувала всі збори на наступний рік; повітове казначейство вписувало в нього недоїмки і розсилало такі листи по волосних правліннях, а ті - по сільських товариствах. На основі надісланого окладного листа сільський сход проводив розкладку загальної податкової суми між окремими платниками. Сума податків, які мав внести кожен платник, записувалася в його податний зошит, який зберігався у старости, і в спеціальний табел, котрий залишався у селянина [6, с. 201.].

По мірі виплати грошових зборів кожний внесок відмічали і в податному зошиті, і в табелі; іншими словами, староста і платник могли перевірити і точно встановити, які збори та в якій сумі були сплачені у відповідності з розкладкою податного окладу. В свою чергу, у волосних правліннях для ведення чіткого обліку надходжень і їх витрат вводилися шнурові книги і податкові зошити. Вони зберігались у правліннях і підлягали щорічній ревізії казенною палатою. Відповідальність волосного і сільського начальства за своєчасну сплату селянами податків була значно пом'якшена: на противагу старому закону 1828 р. збірники не повинні відправлятися в робітничі будинки; проте була значно посилена відповідальність самого платника. По закінченні 2 пільгових місяців недоїмка могла скорочуватись від продажу нерухомого і рухомого майна, віддачі неплатника на мирські і приватні роботи [там само, с.201.].

Державні і громадські платежі при малоземеллі серед козаків і свавілля органів влади згубним чином проявлялись на їх економічному становищі. В 1834 р. головний нагляд за благоустремом українських козаків було доручено здійснювати генерал-губернатору, а керівництво довірено опікунським конторам. Сучасник відмічав, що члени земського суду, члени контор, волосні урядники всі один поперед іншого утискають і грабують козаків. Поручик Бубчиць, що обіймав посаду попечителя Стародубської контори, окрім державних податків, наказав зібрати з козаків Мглинського повіту Почепської волості по 70 коп., а з Мглинської - по 36 коп. додаткових податків і поверх того ще по 20 коп. на віспощепіїв. У цілому з 14 тис. козаків, які проживали у цих волостях, було незаконно зібрано більше 10 тис. крб. [7, с.72.]

Часті зловживання у податковій сфері, що виявлялися під час перевірок книг і зі слів свідків, зумовили тимчасову раду по управлінню департаментом державних маєностей прийняти новий циркуляр. 15 липня 1837 р. він був надісланий разом із формою для складення кошторисів на мирські витрати державних селян. На ці витрати допускалися тільки ті збори, що визнані законом 1833 р. з наступним затвердженням мирськими приговорами. Через 9 днів з'явився новий циркуляр «Відносно безладдя при зборі податків та недоїмок з казенних селян». Проте становище так і не змінилось.

На місяцях через відсутність досвідчених писарів і внаслідок недобросовісного відношення, зловживання у корисних цілях у ці книги заносились не всі надходження. Через це навіть ті селяни, що вчасно розраховувалися з мирськими податками, могли рахуватися у боржників (недоїмщиках). Так, у 1839 р. Шаповальський волосний голова Федорко зібрав більше ніж треба податків із козачок с. Новоселівки Г.Бичкової і її доньки У.Степанцової. Лише після втручання у справу Борзенського окружного начальника гроші були жінкам повернуті [8, арк.13, 22.]. Хоча згідно із законом 1833 р. ні волосний голова, ні писар не мали права збирати податки. Проте випадки такого втручання членів волосного правління і писарів були непоодинокими. Підтвердження ми знаходимо і у повісті Г.Квітки-Основ'яненка, коли волосний писар Кіндратович після відмови Ївги одружитися з ним, хотів з нею поквитатися. «...Нахватав понятих, ціновщиків, сторожів! Набігли хмарою до Макухи: зараз би то і скрині розбивати, і худобу продавати... Так-бо Ївга зараз і відсипала гроші, скільки казав писар; і на що вже він там не требовав? І на дороги, і на мости, і на калавурних, і на світло в холодну, - усе-усе Ївга поплатила, так що писареві нічого було робити, тільки, почухавши потилицю, йти додому з своїм причетом» [9, с. 288.].

Підтвердженням цього є і свідчення очевидців. Войцехович, що ревізував Чернігівську губернію в період проведення реформи П.Д.Кисельова, так характеризував механізм збору податків: «урядники їздять по селах і вимагають грошей у рахунок подушного, земських повинностей, на утримання контор і волосних правлінь, на мирські потреби, на щеплення віспи тощо. Приводу для збору податків немає кінця... немає ніколи впевненості, що вже все заплачено...» [10, с. 43-44.].

Сам П.Д.Кисельов писав: «Важко і навіть неможливо визначити, до якої суми

доходять зараз всі збори з державних селян на приватні земські повинності і мирські збори» [11, с.186.]. Міністерство державних маєтностей вимушене було вдаватися до рішучіших заходів. Міністр пропонував мирські і земські збори замінити громадським збором. Його введення призвело до дальшого посилення подушного окладу.

26 лютого 1840 р. проект про створення громадського збору і господарського капіталу був схвалений Державною радою. Її члени вважали, що новий закон стане перешкодою для зловживань сільськими властями, чітко визначить розміри повинностей, зрівняє всіх платників. Разом з тим витрати на утримання державних маєтностей, що до цього утримувалися державним казначейством, перекладалися на місцеві бюджети. Внаслідок цього на селян перекладались не лише адміністративні витрати, але й фінансування опікунської політики. Рішення Державної ради 20 березня 1840 р. було схвалено царем [Там само, с.189.].

Після того, як проект перетворився у закон, розпочалося впровадження його в життя. Для цього був розроблений ряд інструкцій по громадському збору, господарському капіталу, а також інструкція про спосіб визначення по реманенту громадського збору окремо від господарських повинностей для західних губерній. Складність по впровадженню закону була в тому, що розрахунки по земських зборах були зроблені до цього на наступне триріччя (1839-1842 рр.). Збори за новою системою були дещо вищими, і тому урядові кола для покриття дефіциту бюджетів вимушені були ввести новий збір по 3 коп. на межування і по 6 коп. на господарський капітал. Він був збережений і в наступні роки.

До речі, розмір громадського збору визначався на три роки і, як правило, у бік його зростання. В 1847-1849 р. в Чернігівській губернії він сягав 59 коп. з ревізької душі. Так, для 4917 козаків Шаповалівської волості Борзнянського повіту щорічно його розмір визначався 2901 крб. 04 коп. З них 1160 козаків Шаповалівського товариства кожного року мали сплатити 684 крб. 40 коп., 1203 козаки Стрільницького товариства - 709 крб. 77 коп., 1142 козаки Тростянського товариства - 673 крб. 79 коп., 1013 козаків Висоцького козачого товариства - 597 крб. 67 коп., а 399 державних селян Висоцького селянського товариства - 235 крб. 41 коп. [12, арк.19-23.] В 1850-1852 рр. громадський збір у Чернігівській губернії зріс на 2, 5 коп. і становив 61,5 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на тримання волосних і сільських правлінь - по 23 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 3,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 288583 платників громадського збору була визначена сума 177 478 крб. 54,5 коп. У середньому на жителів однієї з 51 волостей до сплати припадало близько 3480 крб. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з коштів громадського збору виділялось 37,4%, що в грошовому еквіваленті становило близько 66 тис. крб., майже по 1300 крб. на одну волость [13, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання одного з 102 волосних правлінь мирським збором визначалася сума 500 крб., всього 51 тис. крб. Із збільшенням платні волосним писарям до 400 крб. вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. до цієї суми щорічно додавалось 20666 крб. 66,25 коп. [14, арк.286]. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь у 20-х рр. XIX ст. державою визначались витрати від 51 до 72 тис. крб. на рік. Реформування волостей П.Д.Кисельовим так і не привело до зменшення витрат на управлінський апарат та значного полегшення податкового пресу.

Подібна ситуація була і в Полтавській губернії. В 1846 р. громадський збір становив 62 коп. У 1850-1852 рр. громадський збір у Полтавській губернії зменшився на 2,25 коп. і становив 59,75 коп. з ревізької душі. З них на утримання палат державних маєтностей і повітових управлінь виділялось по 18,75 коп., на утримання волосних і сільських правлінь - по 20,25 коп., на підготовку сільських писарів і межувальників із селянського середовища - по 4,75 коп., на влаштування сільських запасних хлібних магазинів - по 3,5 коп., на допомогу потерпілим від пожеж - по 4 коп., на межування землі і складення господарського капіталу - по 8,5 коп. У цілому на 400110 платників громадського збору була визначена сума 239065 крб. 72,5 коп. Як видно, на утримання волосних і сільських правлінь з громадського збору виділялося 33,8%, що в грошовому еквіваленті становило близько 81 тис. крб. [15, арк.122-126.].

У 1824-1826 рр., згідно з кошторисом, на утримання 135 волосних правлінь Полтавської губернії мирським збором визначалася сума 60750 крб., на 27 староств - 8 100 крб., усього 68850 крб. Із збільшенням платні волосним писарям вже на наступне триріччя 1827-1829 рр. за кошторисом на кожне волосне правління чи староство до цієї суми додавалося по 150 крб. Усього щорічно додавалось 20250 крб. [16, арк.286]. Таким чином, мирський податок на утримання волосних правлінь і староств з 1827 р. зріс до 89150 крб.

В інших губерніях України в 1850-1852 рр. громадський збір був таким: у Катеринославській губернії - 59,5 коп. з ревізької душі, у Харківській - 60 коп., у Таврійській - 67,75 коп., у Херсонській - 77 коп., у Бессарабській - 99,5 коп. Як видно, в менш заселених місцевостях громадський збір був більшим. З цих сум на утримання волосних і сільських правлінь у Катеринославській та Харківській губерніях виділялось по 20,5 коп., у Таврійській - 26,5 коп., у Херсонській - 34,25 коп., у Бессарабській - 55,5 коп. [17, арк.122-126.].

Як видно, в південних губерніях України суми громадського збору з однієї ревізької душі були значно вищими, ніж у Чернігівській і Полтавській губерніях. Причиною такого нерівномірного розподілу була переселенська політика. Активне переселення з густонаселених регіонів у малолюдні призводило до появи нових платників, для яких потрібно було формувати волосні і сільські правління, будувати запасні хлібні магазини, освітні заклади тощо. Значно зросла частка зборів на обов'язкові витрати. Такі галузі, як освіта, медичне обслуговування, потрапляли на залишковий стан. До того ж зовсім не йшлося про соціально-економічний розвиток. Промисловість, ремесло і торгівля розвивалися за своїми власними можливостями.

Що стосується розкладки громадського збору на сільські товариства, то у Висоцькому козакому товаристві у 1848 р., у Шаповалівському козакому товаристві в 1850 р. з 1171 ревізької душі мали зібрати по 61,5 коп., всього 720 крб. 15,5 коп. Причому недоїмки числились лише по додатковому збору з душі по 2,5 коп., разом - 29 крб. 27,5 коп. [18, арк.2,17.]. Всього по Шаповалівській волості в цьому році сума громадського збору становила 3017 крб. 75,5 коп., зібрано було лише 2593 крб. 82,5 коп., 295 крб. 99,5 коп. було з окладу виключено, а 127 крб. 93,5 коп. залишилось у недоїмці. У відсотках ці дані будуть такими: зібрано податку близько 86 %, виключено з окладу близько 10% і залишилось у недоїмці близько 4% [19, арк.107-108.]. В 1851 р., згідно з даними 9 перепису, в Шаповалівському козакому товаристві вже нараховувалось 1204 ревізькі душі, відповідно до чого зріс і громадський збір до 740 крб. 46 коп. [20, арк.2,17.]

У 1853-1855 р. громадський збір у губернії становив 55,75 коп. Так, 1098 козаків Волчківського товариства Остерської волості в 1854 р. сплатили 612 крб. 13,5 коп.; 1276 душ Булаховського товариства зібрали 711 крб. 37 коп. цьогорічного збору, а з недоїмок минулих років було віддано лише 46 крб. 53,75 коп., залишилась ще 83 крб. 17,5 коп.; 1076 козаків Остерського товариства сплатили 599 крб. 97 коп. окладу і 1 крб. 48 коп. недоїмок, 833 козаки Световського товариства - 465 крб. 51,25 коп., залишились у недоїмці 1 крб. 48 коп. Усього 4283 козаки Остерської волості сплатили 2388 крб. 98,75 коп. основного окладу і 48 крб. 01,75 коп. [21, арк.1-10.] Казенні селяни цієї волості в 1854 р. також здали без заборгованості суми громадського збору. 366 казенних селян Волчківського селянського товариства Остерської волості на цю потребу сплатили 204 крб. 4,5 коп.; 1310 селян Євменського сільського товариства - 730 крб. 31,5 коп. річного збору і 36 крб. 67,75 коп. з недоїмок, залишилось у недоїмках 593 крб. 14,5 коп.; 469 душ Савинського сільського товариства - 261 крб. 46,25 коп. Окрім цього, селянами Савинського товариства був сплачений податок на наступний рік у розмірі 27 крб. 25 коп. Усього 2145 державних селян цієї волості сплатили збір в сумі 1195 крб. 82,25 коп., недоїмок - 46 крб. 25,75 коп. і переплатили наперед 27 крб. 25 коп. [22, арк.1-10.] Як бачимо, 6428 ревізьких душ Остерської волості сплатили громадського збору на суму 3584 крб. 81 коп., недоїмок - 94 крб. 27,5 коп., переплатили наперед 27 крб. 25 коп., в недоїмках зосталось 677 крб. 80 коп.

У цьому ж році в Летківській волості Остерського повіту 1940 козаками Красилівського і Семипольського товариств було сплачено 1081 крб. 55 коп. річного збору і 45,5 коп. недоїмок. Несплаченою залишилась недоїмка в розмірі 1 крб. 39,5 коп. [23, арк.11-20.]. Державними селянами Димерського, Летковського і Броварського сільських товариств цієї волості (5130 ревізьких душ) було внесено 2859 крб. 96,5 коп.

громадського податку і 3 крб. 51,75 коп. недоїмки. На 1855 р. залишилось неповернутими лише 83,75 коп. [24, арк.11-20.] Всього 7070 ревізьких душ Летківської волості внесли громадського податку на суму 3951 крб. 51,5 коп. і 3 крб. 97 коп. недоїмок по ньому. На наступний рік перейшла недоїмка в сумі 2 крб. 23,25 коп.

У 1854 р. 2385 козаками Гоголевського і Требухівського товариств Гоголевської волості було сплачено 1328 крб. 52,25 коп. і 4 крб. 44 коп. недоїмок [25, арк.21-30.]. Державними селянами Требухівського, Дударківського і Бортницького товариств (4278 ревізьких душ) було внесено 2384 крб. 98,5 коп. податку і решту 1 крб.48 коп. недоїмок [26, арк.21-30.]. Всього 6663 ревізькі душі волості сплатили 3713 крб. 50,75 коп. громадського збору і решту 5 крб. 92 коп. недоїмок по ньому.

У цьому ж році в Моревській волості цього ж повіту 1728 козаків Максимівського і Короп'євського товариств сплатили 963 крб. 36 коп. збору і 2 крб. 60,25 коп. недоїмок. Проте більша їх частина, а саме 600 крб. 41,5 коп., так і залишилася невиплаченою [27, арк.31-40.]. Державними селянами Моревського, Сорокошицького, Косачевського, Карпилівського товариств (3940 ревізьких душ) було внесено 2201 крб. 29 коп. громадського податку і 357 крб. 13,75 коп. недоїмки, а 1721 крб. 62,5 коп. з громадського збору за минулі роки перейшли в недоїмку на наступний рік [28, арк.31-40.]. Всього 5668 ревізьких душ волості сплатили 3164 крб. 65 коп. громадського збору і 359 крб.74 коп. недоїмок по ньому. Проте на наступний рік перейшло недоїмки 2322 крб. 04 коп.

Державними селянами Жукинського, Чернинського, Новосельського товариств Жукинської волості (4299 ревізьких душ) було внесено 2396 крб. 97 коп., недоїмок - 134 крб. 87,75 коп., заборгованість по громадському збору з минулих років залишилась у сумі 189 крб. 73,75 коп. [Там само, арк.41-50.]. Таким чином, із 5 волостей Остерського повіту лише в одній не було заборгованості по громадському збору, в одній вона була незначною, а в трьох - великою. В цілому в повіті заборгованість становила 3191 крб. 81 коп.

Найважливішими причинами накопичення недоїмок слід вважати малоземелля селян, низьку продуктивність і товарність їх господарств, неврожаї, хронічні неплатежі і відсутність поблизу неземлеробських заробітків.

Важливою причиною слід вважати і фіскальне свавілля та масове казнокрадство, яке не припинилось і після реформ Кисельова. В 1841 р. сільський старшина Висоцького селянського товариства Шаповалівської волості Сава Щиголь, він же і збірник податків, з коштів козака Яковенка, який сплатив 2 руб. 70 коп. податків за селянина Сергієнка і отримав розписку 12 квітня 1842 р., привласнив 1 руб. 30 коп., записавши в податний зошит приходом за 10 квітня лише 1 руб. 40 коп. [29, арк.15]. Як видно, сума вкрадених грошей сягала майже 50%. У цьому ж році асесором палати державних маєтностей Силичем у Висоцькому сільському товаристві була знайдена сума в розмірі 136 руб. 20 коп. сріблом, яка ніде не була врахована. Окрім цього, сільський старшина Сава Щиголь самовільно зробив грошовий збір з населення, але про кількість зібраних і витрачених грошей перед товариством не прозвітував [Там само, арк.15]. У 1854 р. при перевірці Висоцького козачого товариства помічник Борзенського повітового начальника виявив недостачу в селянській позичковій касі 21 руб. 6,75 коп. Старшина Іваницький, попечителі каси Ушкаленко і Ювченко селянам, які брали в позику гроші, записували більші суми. На Мироні Іваницькому, який взяв 5 руб., числились 20 руб. Федору Замоздрі було записано 30 руб, а він взяв також 5 руб. Всіх ошуканих було близько 10 [30, арк.1.]. Як видно, частина недоїмок населення з'являлася штучним шляхом через крадіжки грошей і приписування додаткових платежів селянам і козакам членами волосних і сільських правлінь.

З метою недопущення появи та росту недоїмок у деяких сільських товариствах на сільських сходах вирішували, що за вибулих із сільських товариств та бідних податки платитимуть заможні селяни чи козаки від чверті окладу до 4 на одного господаря. Сума визначалась від кількості землі та худоби. Так, за вибулого із с. Високого Андрія Корецького в 1848 р. по одному душовому окладу (всього 4) мали заплатити Іван Рожко, Іван Корецький, Осип Корецький та Устим Панченко, за Кіндрата Іващенко - Іван Орел, за Івана Просяника по половині окладу мали платити Давид та Іван Козли. У 1848 р. у с. Високому було 15 вибулих господарів, у с. Новоселівці - 6, у с. Прачах - 2, а малозабезпечених у с. Високому було 45 господарів, с. Новоселівці - 23, у с. Прачах - 5. Всього у Висоцькому козачому товаристві вибулими були 23 господарі, а

малозабезпеченими - 73. Всього на вибулих особах товариства числилось у недоїмці 33 оклади, які мали сплатити 37 козаків. Так, гроші по 25 окладах, що числились на вибулих с. Високого, мали заплатити 26 чол., 6 окладів вибулих с. Новоселівки було роздано 7 козакам, 2 оклади вибулих с. Прачів віддано 4 козакам. Сімдесят шість окладів малозабезпечених козаків товариства волосним правлінням також було розділено між 97 козаками. У с. Високому 43,5 окладу було роздано 54 козакам, 28 окладів бідних козаків с. Новоселівки роздано 34 багатим козакам, а 4,5 окладу бідняків с. Прачів - 9 козакам [31, арк. 2-4.]. Таким чином, деякі забезпечені козаки змушені були терпіти подвійний податковий прес.

Найбільше надходжень збирачі податків отримували в період з лютого по травень та в жовтні-листопаді. Так, в Шаповалівській волості в 1852 р. податки по громадському збору надходили у лютому, квітні, травні і жовтні. В інших місяцях не надійшло жодної копійки [32, арк.2-181.]. В 1853 р. надходження до волосного бюджету з'явилися у березні, травні і листопаді [33, арк.6-142].

З введенням громадського збору в державних поселеннях продовжували також існувати і мирські збори. Ці кошти витрачались на ремонт доріг, рекрутську повинність та ін. Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства в 1847 р. був встановлений громадський збір у розмірі 12,5 коп., а з казенних селян - 9,5 коп.[34, арк.12.] Мирським приговором Шаповалівського козачого товариства від 25 жовтня 1850 р. була визначена сума мирського збору на полагодження доріг, мостів та гатей. Всього планувалося зібрати 108 крб. 4 коп. На одну з 1168 ревізьких душ припадало по 9,25 коп. [35, арк.7.]

Непосильний гніт призводив до розорення багатьох господарств, ставлячи їх на межу зuboжіння. Законом дозволялось у разі непогашення недоїмок сільському сходу продавати майно. До реформи П.Д.Кисельова розпродаж зазвичай призначався земською поліцією, а в подальшому - повітовими начальниками. І в цьому, і в іншому випадках приговори часто фальсифікувались, а майно розпродавалось за копійки і часто потрапляло до рук самих членів правлінь або їх сімей, ставлеників. Сільський сход мав право зробити приговор про висланя самого неплатника або членів його сім'ї на мирські або приватні роботи. В 1845 р. декілька державних селян, що не змогли сплатити податки, за вироками сільських сходів були відправлені на заробітки, на будівництво Петербурзько-Московської залізниці. У 1854 р. подібні заходи набули офіційного статусу. Циркуляром міністра державних маєтностей було дозволено без обмежень віддавати боржників на роботи за межі їхніх губерній. Така практика породжувала численні зловживання з боку місцевої адміністрації. Вже через 4 роки в одному з циркулярів міністерства державних маєтностей зазначалось, що іноді справні платники податків примусово направлялись на роботу [36, с.82.]. Нарешті недоїмщика могли віддати позачергово в рекрути, а в разі непридатності відправляли на поселення. В 1857 р. в Чернігівській губернії, за неповними даними, зафіксовано не менше таких випадків [там само, с.82.].

Проте ніякі покарання не могли змусити селян сплачувати всі податки.

Після реформи 1861 р. відбулась реорганізація громадського збору. Тепер збори проводилися згідно із законом від 3 вересня 1861 р., основна частина збору призначалась на утримання палати повітових управлінь, на межування, на утримання корпусу лісничих, відрахування в господарський капітал і суми на підтримання повітових казначейств; інша частина (на утримання волосних і сільських правлінь) була віднесена на приватні мирські збори. Решта витрат, за розпорядженням нового міністра державних маєтностей А.А.Зеленого, віднесена на державні потреби [37, с.191.]. В Шаповалівській волості в 1864 р. громадський збір був 60,25 коп. з ревізької душі. Згідно з кошторисом, 4531 козаків і 278 державних селян мали сплатити на ці витрати 2896 крб. 21,75 коп., проте було сплачено на 1225 крб. 76,25 коп. більше, або на 43%. Всього 4121 крб. 98 коп. [38, арк.51.]. Мирських зборів було сплачено 760 крб.47,5 коп. [39, арк.79.].

Після реорганізації громадський збір існував до середини 70-х рр. XIX ст. 30 грудня 1875 р. цей вид податку був приєднаний до подушного податку.

Таким чином, за рахунок громадського збору уряд отримав можливість покривати адміністративні витрати у державному селі, фінансувати проведення реформи і частково поповнював громадський капітал. У кінці 50-х рр. XIX ст. із громадського збору робилися

відрахування у казну і на підготовку реформи 1861 р. Загалом численні мирські збори були прихованою формою подушного податку, введеного для утримання нової адміністрації і фінансування реформи у державному селі. Кінцевим результатом стало приєднання його значної частини до подушного податку.

Джерела та література:

1. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946.; Гуржій І. О. Розклад феодальної системи у сільському господарстві України в 1 половині XIX ст. - К.: Держполітвидав України, 1954.; Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987.; Лазанська Т.І. Основні групи, чисельність та територіальне розміщення державних селян Лівобережної України в першій половині XIX ст. // Историчні дослідження: Вітчизняна історія. - Випуск 8.; Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989.
2. Наш край в XIX ст. (Методичні рекомендації по вивченню минулого Чернігівщини на уроках історії у 8 класі.). Під ред. Л.Е.Раковського. - Чернігів, 1988.; Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2.; Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. XIX ст. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 3.; Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006.; Страшко Є.М. і Савельєва Т. Селянський суд до і після реформи 1864 р. (за матеріалами Чернігівщини.). // Збірник матеріалів II Міжнародної конференції «Знаки питання в історії України: Українська історія в європейському контексті». - Ніжин, 2005.
3. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Фонд 128 . - Оп. 1. - Справа 583.
4. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
5. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
6. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. - М-Л.: Издательство АН СССР, Т.1. Предпосылки и сущность реформы. - 1946. - 631 с.
7. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы. - К.: Наукова думка, 1989. -112 с.
8. ДАЧО. - Фонд 810. - Опис 1. - Справа 3.
9. Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Козир - дівка.// Квітка-Оснoв'яненко Г.Ф. Повісті та оповідання. Драматичні твори. - К.: Наукова думка, 1982. - С. 224-271.
10. Рослік Н.Ф. Соціально-економічне й правове становище державних селян Чернігівської губернії напередодні реформи П.Д.Кисельова. // Пошук. Збірник статей молодих вчених і студентів. Під ред. Гладіної Г.і.. - Чернігів, 2006. - С. 37-45.
11. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII - начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
12. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 209.
13. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
14. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
15. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
16. ДАЧО. - Ф. 128. - Оп. 1. - Спр. 2346.
17. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 289.
18. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
19. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 346.
20. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364
21. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
22. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
23. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
24. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
25. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
26. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
27. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 11.
28. ДАЧО. - Ф.571. - Оп. 1. - Спр. 9.
29. ДАЧО. - Ф. 810. - Оп. 1. - Спр. 5.
30. ДАЧО. - Ф.810. - Оп. 1. - Спр. 314.
31. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 122.
32. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 508.
33. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 648.
34. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 108.

35. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 364.
36. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України напередодні реформи 1866 р. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 2. - 78-79 с.
37. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII- начале XIX века. - М.: Наука, 1987. - 286 с.
38. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1621.
39. ДАЧО. - Ф.807. - Оп. 1. - Спр. 1623.
-

Іван Сергєєв

●

«ЖИТНИКИ»: ЗАБУТА СТОРІНКА ІСТОРІЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

В історії народної освіти України радянської доби можна виділити кілька різних за тривалістю та значенням періодів. У перші роки після «остаточного» встановлення радянської влади в Україні, за часи перебування на посаді наркома освіти УСРР В.П. Затонського, система освіти будувалася за зразком тієї, яка існувала в РРФСР [1, с. 3]. Наслідуючи приклад російського Наркомосу, керівництво освіти України застосовувало державне фінансування всіх навчальних закладів, запровадило принцип безплатності навчання в загальноосвітній трудовій школі та закладах професійної і вищої освіти.

Але в 1921 р. керівництво Наркомосу Росії, а за ним й інших радянських республік, вирішило перейти до радикальних змін у справі фінансування закладів народної освіти. В результаті джерелом фінансування трудової школи перестав бути тільки державний бюджет. Таких джерел стало кілька. Одним із типів трудової школи була договірна школа, яка перебувала на утриманні сільських громад. Умови цього утримання вироблялися шляхом укладання угоди між сільською громадою та органами управління освітою. Громада брала на себе зобов'язання щодо забезпечення школи всім необхідним для навчального процесу і матеріального утримання вчителів, яких їй пропонували органи управління освітою. Оскільки в Україні зазвичай ці вчителі отримували від громади платню не грошима, а продуктами харчування (певна кількість пудів жита), в народі їх називали «житниками».

Інформація щодо обставин появи в УСРР договірних шкіл і матеріального становища «житників» міститься в документах керівних органів держави і народної освіти того періоду, в українських періодичних виданнях початку 20-х років ХХ ст. Але в спеціальній літературі з історії розвитку радянської системи освіти та педагогіки ці питання детально не висвітлювались. У дослідженнях радянських істориків можна знайти лише короткі зауваження про те, що через нестачу державних коштів у 20-і роки минулого століття деякі школи утримувалися за рахунок місцевого бюджету та самоподаткування селян, про сам факт існування договірних шкіл [2, с. 41; 3, с. 21]. Отже, ми маємо всі підстави вважати договірну школу «забутою сторінкою» історії народної освіти в Україні радянської доби, а висвітлення питання щодо умов життя і праці «житників» нагальною проблемою вітчизняної історії.

Більшовики України і Росії обіцяли поліпшити умови праці та підвищити матеріальний рівень життя народного вчителя. В перші місяці перебування при владі вони намагалися підвищити розмір заробітної плати вчителів, але темпи її зростання не відповідали темпам інфляції; заробітна плата вчителям вчасно не виплачувалась, що вело до швидкого зростання заборгованості держави перед працівниками освіти. Врешті-решт, у 1921 р. керівництво Наркомосу РРФСР змушене було офіційно визнати, що вчитель радянської школи одержує не більше 20% заробітної плати народного вчителя царської Росії, а фінансування радянської політехнічної трудової школи не може здійснюватись лише з державного бюджету [4, с. 501-502].

Як вказував у своїх доповідях нарком освіти РРФСР А.В. Луначарський, ідею перекладення утримання шкіл на плечі місцевого населення висунув заступник наркома освіти РРФСР Є.О. Літкенс. Його підтримали керівники Наркомфіну. Вони стверджували,

що школа не повинна висіти на гачку, вбитому в стелю державного бюджету: гачок лопне, і школа провалиться, тому її треба опустити на землю [5, с. 8-10; 6, с. 15].

У керівництві більшовицької партії доцільність реалізації цієї ідеї викликала сумніви у Г.Є. Зінов'єва, але В.І. Ленін її підтримав, вказавши в листі Зінов'єву від 8 вересня 1921 р., що він вважає це «абсолютно правильним, безумовно спішно необхідним. ... З селян треба брати більше і більше на утримання місцевих шкіл» [7, с. 180].

Як тільки керівництво Наркомосу Росії висунуло пропозицію щодо переходу системи освіти з державного бюджету на місцевий, Наркомфін, за словами А.В. Луначарського, «идя слишком стремительно по этому пути, не приняв во внимание младенческого состояния местных ресурсов, сбросил почти всю школу на иждивение местной власти» [8, с. 227].

Одним із заходів щодо реалізації ідеї використання коштів населення для утримання школи Наркомос вважав запровадження спеціального цільового самообкладання певних груп населення. 16 вересня 1921 р. було видано відповідний декрет РНК РРФСР, доповнений постановою Наркомосу від 24 вересня 1921 р. про можливість проводити самообкладання в натуральному вигляді - продуктами [9, с. 24].

Під час розподілення державних кредитів на першу третину 1922 р. спеціально створена для цього комісія ВЦВК під головуванням Ю. Ларіна за участю Наркомосу, керуючись декретом від 16 вересня 1921 р., вирішила, що з 513 тис. освітан Радянської Росії 293 тис. на 1/3 тарифної ставки будуть забезпечені грошовим утриманням з державних коштів, а на 2/3 - натурою за рахунок самообкладання селянського населення або прикріплення до виробничих органів і підприємств [10, с. 372].

Але кампанія по запровадженню самообкладання велась не скрізь достатньо широко та енергійно. В кількох губерніях Російської Республіки воно разом з асигнуваннями місцевого бюджету забезпечувало потреби школи на 70-80%, але в більшості цей відсоток падав нижче 20% і на серпень 1922 р. у середньому становив 23% [9, с. 23].

Особливо погано самообкладання приживалось на селі, де воно, зазвичай, набувало натурального вигляду і сприймалося селянами як зайва прибавка до введеного радянською владою продподатку. В деяких губерніях самообкладання приймало настільки обов'язковий характер, що неплатників притягали до суду і конфісковували їхнє майно [9, с. 23].

Життя показувало, що самообкладання не є достатньо ефективним засобом вирішення проблеми фінансування сільської школи. Вже в лютому 1922 р. Всеросійський з'їзд завідувачів губвно визнав необхідним запровадження замість самообкладання, яке дало незадовільні результати, цільового податку на потреби народної освіти [11, с. 55].

Але Наркомос вирішив, що населення може активніше залучатись до допомоги школі, якщо з ним укладатимуться формальні угоди. Президія колегії Наркомосу підготувала проект приблизного договору, який узгодила з ЦК профспілки робітників освіти, і 7 липня 1922 р. розіслала його в усі губвно як додаток до спеціально написаного з цією метою циркуляра. У цьому було вказано, що проект договору необхідно терміново обговорити в колегії губвно, доробити з урахуванням місцевих особливостей, затвердити і негайно розіслати в повітові ВНО для термінового застосування на місцях [9, с. 23].

У циркулярі підкреслювалась необхідність неухильного, рішучого збереження всіх основ трудової школи як незаперечна умова для укладання договору. Під час укладання договору необхідно було на спеціальному зібранні колективу сільської громади детально визначити всі витрати на школу і її працівників. Представники повітового ВНО повинні були запропонувати селянам відкрито заявити, згодні вони взяти на своє утримання школу чи ні, тому що держава не має на це коштів, і вона буде закрыта. В протоколі зібрання (який додавався до тексту договору) треба було точно вказати розмір грошових і натуральних внесків кожного з членів громади, які називались поіменно. Точно треба було вказати і строки виконання зобов'язань селян.

У договорі йшлося про обов'язок повного утримання школи і в період канікул. Сільська громада одержувала від ВНО приміщення школи з інвентарем, повинна була підтримувати повний порядок у приміщенні, здійснювати ремонт, опалення, освітлення школи, забезпечувати вчителів, яких їй пропонував ВНО, житлом, оплачувати працю вчителів і технічних працівників школи (за ставками профспілки робітників освіти). Дозволялось замість грошей оплачувати працю всього персоналу школи натурою, але за цінами не нижче ринкових.

У договорі містилось попередження, що в разі невиконання громадянами умов

договору ВНО зберігає за собою право закрити школу тимчасово або на весь навчальний рік [9, с. 23-24].

Повітові ВНО Росії з готовністю прийняли до застосування циркуляр і договір, вони були раді позбавитись від клопоту щодо фінансування шкіл, переклавши його на плечі сільських громад. Але циркуляр і договір визначали лише формальні відносини між сторонами угоди, недостатньо чітко встановлюючи гарантію повного виконання умов договору. В договорі не були встановлені форми збору з населення його чергових внесків, умови зберігання і використання грошових внесків, яким чином треба було звітувати про сплату внесків і т. ін. Така недовомовленість часто призводила до матеріальної залежності школи і її працівників від населення [9, с. 24-25].

В УСРР керівництво держави і Наркомосу з другої половини 1921 р. також відмовилось від державного бюджету як єдиного джерела фінансування школи. Підведення комбінованих господарських основ (державне постачання, місцеве натуральне обкладання в селах, цільові грошові збори в містах, передача окремих закладів під патронат інших державних органів та робочих організацій і т. ін.) під всю систему виховних і освітніх закладів замість єдиного базису державного постачання обгрунтувалося такими обставинами, як зменшення державних ресурсів і важкі потрясіння голодного року [12, с. 3].

28 вересня 1921 р. була прийнята постанова ВУЦВК про запровадження в сільській місцевості добровільного самообкладання населення для забезпечення продовольством, паливом, транспортними та ремонтними засобами сільських лікарень, амбулаторій, шкіл та інших закладів і всього їхнього персоналу. Розмір самообкладання по окремих господарствах і порядок його збору встановлювався сільрадами та волосними радами за пропозиціями виконкомів і комнезамів (найбідніша частина населення постановами сільрад від обкладання звільнялась). Хоча обкладання вважалось добровільним, в постанові вказувалось, що для того, аби не допустити закриття лікувально-освітніх закладів через нестачу продовольства або палива, у випадку ухиляння сільського населення від добровільного самообкладання, виконкомом надається право примусового обкладання [13, с. 118-119].

19 жовтня 1921 р. приймається постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про одночасний грошовий збір у містах і містечках України на потреби культурно-освітніх закладів». У ній відзначалось, що з метою забезпечення трудових шкіл та інших культурно-освітніх закладів ресурсами, необхідними для утримання особового складу, проведення невідкладного ремонту та опалювання додатково до коштів, які надаються державою, з усіх підприємств, закладів та приватних осіб міст і містечок України збираються гроші. Ті заклади і приватні особи, які будуть ухилятися від збору, підлягатимуть суду революційного трибуналу [14, с. 92-93].

28 січня 1922 р. була видана постанова РНК УСРР щодо проведення з 1 березня 1922 р. «Двотижневика освіти». В ній зазначалось, що з метою організації допомоги робітникам освіти та безпосереднього залучення широких мас трудящих до відродження шкільного господарства республіки спеціально створювані центральна та місцеві комісії по проведенню «Двотижневика» повинні були організувати збір з населення добровільних грошових і натуральних відрахунків з коштів професійних, кооперативних і державних організацій, провести недільники, позаурочні роботи, спектаклі, концерти і т. ін. на користь освіти, сприяти успішному проведенню місцевого самообкладання та збору цільового податку на потреби освіти [15, с. 63-64].

У результаті такої політики щодо фінансування закладів освіти різко зменшились державні витрати на освіту. Якщо у 1920 р. видатки на освіту в УСРР становили 10,4% державного бюджету, то в 1922 р. - 2-3%, з яких переважна частина йшла на допомогу голодуючим дітям [16, с. 18].

Але спроби залучити місцеві кошти на потреби освіти у вигляді цільового податку, самообкладання в сільській місцевості, прикріплення культурних закладів до господарських підприємств, як і проведення «Двотижневика освіти», не дали помітних результатів і в УСРР. На кінець 1921-1922 навчального року становище працівників освіти значно погіршилось [17, с. 329]. Безпосереднім наслідком цього було значне зменшення кількості трудових шкіл у губерніях України. Так, якщо у 1920 р. у Бердичівському повіті Київської губернії працювало 190 шкіл, то на осінь 1922 р. - 30 [16, с. 18-19].

Слідом за керівництвом Радянської Росії уряд УСРР прийшов до висновку, що

поліпшити стан освіти на селі можна шляхом широкого запровадження договорів між органами народної освіти та сільськими громадами щодо утримання сільської школи та її працівників коштами селян. За таких обставин на початок 1922-1923 навчального року в Україні зародилась договірна школа [18, с. 21].

Поява договірних шкіл не привела до припинення процесу зменшення в Україні кількості трудових шкіл. Можливо, темпи його знизались, але він продовжувався. Якщо в 1921 р. в Україні було 19.128 шкіл [19, с. 13], то на 1 січня 1923 р. - 16.988, на 1 січня 1924 р. - 15.437 [23, с. 18].

Чи не найголовнішим результатом цього нововведення було те, що українське вчительство відтепер було поділене на два «табори» - утриманців місцевого бюджету й тих, хто перебував на утриманні сільських громад. Якщо представники першого з цих «таборів» одержували заробітну плату в грошовому виразі, то другого - в передбаченій умовами договору певній кількості пудів зерна на місяць. Зазвичай це було жито, тому представників цього «табору» вчительства й стали називати в народі «житниками» [18, с. 21].

Договірні школи набули швидкого і широкого розповсюдження по всій території УСРР. Наприклад, у Донецькій губернії у 1922-23 р. майже 80% шкіл утримувались селянами, 7,3% - на кошти профорганізацій, 14,4% - з місцевого бюджету і лише 3,5% - на кошти Наркомосу УСРР [16, с. 20]. У цілому ж по Україні число договірних шкіл у 1922-1923 навчальному році сягало 9 тис. [20, с. 112].

Як і в Радянській Росії, керівництво Наркомосу України планувало, що працівники договірних шкіл, за умовами договору, повинні перебувати не в гіршому матеріальному становищі, ніж ті їхні колеги, які залишались на утриманні державного або місцевого бюджетів. Насправді ж все виявилось не зовсім так. Хоча заробіток освітян у бюджетних школах був невисокий і виплачувався далеко не завжди регулярно, становище «житників» було значно гіршим. У 1922-1923 навчальному році, як правило, ставка вчителя за договором з сільською громадою становила 8-10 пудів зерна в місяць, що при переведенні на грошову оплату становило 50% державного мінімуму [17, с. 330]. Однак і ця оплата праці пересічно на 40% не виконувалась, а влітку деінде і на всі 100%, завдяки використанню сільськими громадами всіх хлібних ресурсів [21, с. 239].

Згідно з колективною умовою 1923/24 року, по місцевому бюджету вчитель одержував за 11 розрядом 21 крб. 50 коп. на місяць, а «житник» - 20 пудів жита, що при найкращій ціні дорівнювалося 10 або 14 крб. на місяць [18, с. 21].

Якщо вчитель по місцевому бюджету отримував зарплатню більш-менш своєчасно, «житник» свої 20 пудів жита - через 2-3 місяці, а то й пізніше. Наприклад, на кінець бюджетного 1923/24 року в Катеринославській губернії заборгованість «житникам» становила до 104.000 крб., або 208.000 пудів зернохліба [18, с. 21].

«Житники» зазнавали також великих моральних втрат. Часто-густо, щоб одержати належну платню, їм доводилося ходити по селу й збирати свій «заробіток», а що ще гірше - переходити від однієї хати до другої й «харчуватися в чергу» [18, с. 21].

Дуже яскраво матеріальний і суспільний стан учителів договірних шкіл РРФСР (а в Україні він був не кращим) охарактеризувала в своїй доповіді на XIII з'їзді РКП(б) Н.К. Крупська, котра, як відомо, займала одну з керівних посад в Наркомосі Радянської Росії. За її словами, невинна постанова російського раднаркому щодо передачі школи на утримання селянами в умовах господарської розрухи на селі мала для шкільної справи надзвичайно тяжкі наслідки. За умовами договорів, селяни повинні були давати хліб, а повітові ВНО бралися поставити вчителя. Але після офіційного договору встановлювався договір домашній, за умовами якого вчителю давалося набагато менше, ніж за офіційним, а за офіційним договором давався тільки «прокорм». У результаті в деяких губерніях вчителя зведено до стану пастуха в колишні часи. Вчитель ходить з хати до хати, годується і ночує по хатах. На підтвердження своїх слів Н.К. Крупська зачитувала допис самарських вчителів: «Выйдеш на сход, кланяешься, кланяешься, просишь, просишь, сколько насмешек терпишь - передать словами нельзя» [22, с. 15-16].

Дуже скоро керівники Наркомосу і РРФСР і УСРР прийшли до висновку, що договірна школа не виправдовує покладені на неї сподівання. В одній із своїх доповідей А.В. Луначарський визнав, що від договірної школи треба відмовлятися: там, де вона запроваджена, вчительство поставлене в принизливе становище, а у населення витрати на утримання школи викликають глибоке незадоволення [5, с. 8]. Ще до початку 1924-

1925 навчального року колегія Наркомосу РРФСР прийняла постанову, в якій одним з практичних завдань на наступаючий навчальний рік була названа рішуча відмова від договірної кампанії з населенням [24, с. 6].

І в Україні по мірі зміцнення місцевого бюджету договірні школи почали переводитись на його утримання. На осінь 1924 р. витрати на утримання закладів для дітей розподілялись у таких пропорціях: на центральному бюджеті - близько 27%, на місцевому бюджеті - близько 35%, на кошти різних організацій - близько 20%, на кошти сільських громад - 14%, за рахунок зборів плати за вчення - 4% [20, с. 12]. Наприкінці ж 1924 р. тільки в Катеринославській губернії залишалось 939 договірних шкіл (через те, що в цій губернії ще не було проведено адміністративного поділу на райони і був відсутній районний бюджет) і зовсім невелика кількість їх зберігалась у Харківській та Подольській губерніях [19, с. 119]. Можна стверджувати, що на кінець 1924-1925 навчального року завершилось існування договірної школи як масового явища в системі освітніх закладів УСРР.

Отже, договірна школа в УСРР з'явилась у Радянській Україні як запозичений з освітньої практики РРФСР варіант заміни державного бюджету як джерела фінансування трудової школи. Термін існування цього типу шкіл не був довгим - усього три навчальних роки (з 1922-1923 по 1924-1925). У суспільній пам'яті українського народу договірна школа і «житники» не залишили такого глибокого сліду, як голодомор або сталінські репресії. Для вчителів же договірних шкіл ці три роки були довгим періодом матеріальних і моральних повев'рянь. Невдалий експеримент радянських чиновників від освіти сприяв подальшій дискредитації в очах всього суспільства і молоді благородної професії вчителя.

Джерела та література:

1. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. // УіЖ. - 1999. - № 5. - С. 3-14.
2. Народное образование в СССР / Под ред. И.А. Каирова и др. - М., 1957. - 783 с.
3. Веселов В.Р. Великий Октябрь и становление народного образования. - М., 1987. - 64 с.
4. Покровский М.Н. К учительскому съезду // Покровский М.Н. Избранные произведения. Кн. 4. Лекции, статьи, речи. - М., 1967. - С. 498-505.
5. Луначарский А. Доклад Наркомпроса на II сессии ВЦИК // Народное просвещение. - 1924. - № 9-10. - С. 7-33.
6. Луначарский А. Всеобщее начальное обучение (Доклад на III сессии ВЦИКа XII созыва) // Народное просвещение. - 1926. - № 11. - С. 9-27.
7. Ленін В.І. - Г.Є. Зінов'єву // Повне зібрання творів. Т. 53. - Київ, 1975. - С. 180.
8. Луначарский А.В. Положение народного образования // А.В. Луначарский о народном образовании. - М., 1938. - С. 219-229.
9. Плюснин-Кронин Б. Совместное финансирование школ // Народное просвещение. - 1926. - № 4-5. - С. 23-29.
10. Всем работникам просвещения // Путь просвещения. - 1922. - № 2. - С. 371-376.
11. Съезды и конференции, организованные Наркомпросом // Народное просвещение. - 1923. - № 1. - С. 53-56.
12. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполнаркоматов и Центральных Учреждений У.С.С.Р. 6-му Всеукраинскому Съезду Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов. - Харьков, 1921. - 340 с.
13. Постановление ВУЦИК от 28 сентября 1921 г. // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. Вып. 2. - Харьков, 1921. - С. 118-119.
14. Постановление ВУЦИК и СНК от 19 октября 1921 г. «О одновременном денежном сборе в городах и местечках Украины на нужды культурно-просветительных учреждений» // Сборник постановлений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. Вып. 2. - Харьков, 1921. - С. 92-93.
15. Об организации двухнедельника просвещения // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины и Уполномоченных РСФСР. - 1922. - № 3. - С. 63-64.
16. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932). - Київ, 1965. - 256 с.
17. Долинко Л. Материальное положение работников просвещения // Путь просвещения. - 1923. - № 2. - С. 329-331.
18. Приходько. Про договірну школу на селі. (Досвід Катеринославщини) // Робітник освіти. - 1925. - № 9-10. - С. 21-22.
19. Народное просвещение на Украине. - Харьков, 1924. - 216 с.

20. Народня освіта на Україні. - Б.м., 1924. - 206 с.
21. Слущкин І. Матеріальне становище робітників освіти на Україні // Путь просвещения. - 1923. - № 9-10. - С. 237-241.
22. Крупская Н.К. О культурной работе в деревне (доклад на XIII съезде РКП) // Народное просвещение. - 1924. - № 6-7. - С. 14-23.
23. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. - Харків, 1927. - 101 с.
24. Коллегия Наркомпроса о культурном состоянии деревни. Постановление Коллегии от 12-го июня 1924 г. // Народное просвещение. - 1924. - № 4-5. - С. 3-10.

Сергій Діброва

●

Я.П.НОВИЦЬКИЙ – ІСТОРИК-ФОТОФІКСАТОР ЗАПОРОЗЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ

Серед основних історичних регіонів України території Запорозьких вольностей належить особливе місце, оскільки історія запорозького козацтва є яскравою сторінкою української історії. Тож всебічне вивчення «артефактів» минулого цього регіону вкрай важливе.

Нині вже зібраний численний археологічний, фольклорний, етнографічний, архівний матеріал щодо «малої Батьківщини» запорожців.

Утім, через будівництво Дніпрогесу та багаторічне нищення природи й численних історичних пам'яток усе це назавжди втрачене для нащадків.

Проте, як виявляється, завдяки наполегливій праці одного із найвизначніших краєзнавців втрачені історичні об'єкти завдяки фотофіксації все ж збереглися. Ця подвижницька праця залюбленого в запорозькі старожитності вченого заслуговує не лише на повагу, але й на запровадження до наукового обігу.

Йдеться про Якова Павловича Новицького (1847 - 1925) - історика, археолога, археографа, етнографа, статистика, збирача фольклору і краєзнавця в усіх цих сферах науки. Виводячи свій родовід від охочекомонного полковника Іллі Новицького та його нащадків, вчений понад півстоліття займався комплексним вивченням історії Запорозжя та Катеринославщини, запорозькими старожитностями загалом та їх матеріальними, етнографічно-фольклорними і природничими (флора і фауна) артефактами. Багато десятиліть він тотально досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни майже усіх запорозьких січей (окрім Кам'янської та Олешківської), всі пороги, історичні балки і зимівники - місця, де мешкали і діяли козаки. Новицький опублікував більше 40 праць та збірників історичного фольклору і писемних документів.

Особливу цінність у науковій спадщині Я.П.Новицького мають фотографії та карти, які він сам виготовляв упродовж близько п'ятдесяти років. Ці матеріали практично не використовувалися дослідниками, тому їх цінність зростає: зафотографовані історичні пам'ятки (як на місцевості, так і окремі археологічні експонати), а також карти історичних місць Запорозжя через практично повну втрату більшості пам'яток після затоплення історичних місцевостей нині втрачені, як немає й частини речей з археологічних розкопок та етнографічних експедицій Новицького.

Перш ніж аналізувати означені матеріали, варто зробити кілька суттєвих зауваг. Перша і дуже важлива: Новицький самостійно фотографував усі об'єкти, оскільки мав близько п'яти власних фотокамер. У його архіві збереглися рахунки і листування з магазинами фототоварів.

Спочатку Новицький зав'язав стосунки з магазином фотографічних, фізичних та оптичних приладів І.І.Коркунова в Петербурзі. Це сталося наприкінці літа 1905 р., коли Яків Павлович звернувся до власника магазину з проханням надіслати йому посібник з фотографування. І.І.Коркунов підручника не надіслав (був повністю розпроданий), але дав цінні поради щодо кращих фотоапаратів, об'єктивів та способів панорамного і наближеного предметного фотографування¹. Коркунов запропонував досліднику фотоприлади та знаряддя на 80 руб.², але Новицький купив фотокамеру і фототовари

на 132 руб. 93 коп. - камера була кращою і дорожчою, але вчений розумів, що для його потреб середній апарат не може підійти³. Утім, на цьому Яків Павлович не зупинився і вже через півроку почав переговори з Коркуновим щодо інших марок фотокамер⁴. Упродовж 1906-1909 рр. Новицький регулярно купував у Коркунова фототовари, а в лютому 1909 р. знову розглядав питання про купівлю нового фотоапарата та ремонт об'єктива і касет раніше куплених апаратів⁵.

Паралельно з Коркуновим Новицький у квітні 1906 р. почав листування з петербурзьким торговим домом І. Стеффен, звідки отримав посібники з фотографування⁶. Надалі аж до 1916 р. у цьому магазині дослідник також постійно замовляв фототовари, книги з фотографування та регулярно купував «Фотографический вестник»⁷. У березні 1908 р. Новицький замовив тут фотоапарат «Гліфоскоп», зати́м поміняв його на «Германія» і постійно слідував за іншими новинками⁸.

У 1906-1909 рр. Новицький купував фототовари також у петербурзькому магазині Ф. Іохима та К^о (це лише допоміжні матеріали, але не апарати)⁹.

Нарешті, у 1909-1911 рр. Яків Павлович був клієнтом «Акціонерної компанії Кодак» у Петербурзі: його цікавив складний кишеньковий апарат «Кодак-3-а» та картридж «Кодак-5». Тут Новицький постійно купував фотопапір «Велокс» та придбав збільшувальний прилад Брауні¹⁰.

Усю цю інформацію ми навели для того, щоб показати, що Новицький з 1905 р. був обізнаний з усіма новинками фотографування, мав у власному розпорядженні кращі фотокамери того часу, постійно читав відповідну літературу і сам оволодів доволі складною, як на той час, системою фотографування, аж до перших компактних фотокамер.

Додатковим доказом цьому слугують спеціальні книги в його бібліотеці: Бобырь. «Художественная фотография. Беседы пейзажиста» (К., 1907), Гауфф «Фотографическое руководство» (СПб., 1910), Донде «Стереоскопическая фотография, ее теория и практика» (М., 1908), Гюбль «Проявление фотографических пластинок» (СПб., 1898), Евдокимов «Фото-увеличения» (СПб., 1916), «Как научиться безошибочно проявлять» (Пг., 1916), Ермилов «Как фотографировать облака, воду, волны и пр.» (СПб., 1905), Іохим «Руководство для начинающих заниматься фотографией» (СПб., 1906), Карпов «Руководство к изучению практической фотографии» (СПб., 1896), Кемпе «Фотографические портреты и группы» (СПб., 1906), Ламберт «Портретная фотография для любителей» (М., 1908), Лауберт «Фотографические рецепты и таблицы» (М., 1916), Стеффен «Руководство для начинающих фотографировать» (СПб., 1904), Граншан «Руководство для копирования на бромистой бумаге с проявлением» (СПб., 1917) та ін.¹¹. Як бачимо, Новицький серйозно цікавився фотографією. Зазначимо, що він навіть навчав своїх помічників фотографування, про що свідчать листи до нього Петра Бондика 1910 р.¹²

Утім, як і в історії, він усе ж був самоуком, а тому його фотографії при всьому технічному оснащенні, якісному папері та реактивах виглядають по-аматорському (на тлі доброякісних фотографій початку ХХ ст.). І все ж зафіксовані на них об'єкти історії становлять незаперечну наукову цінність для сучасних дослідників запорозьких старожитностей.

Усі фотографії з архіву Новицького можна тематично розбити на кілька груп.

Перша з них - це група фотографій окремих речей та пам'яток запорозьких старожитностей. Збереглося сім фотографій: дошка із записом про освячення першої за часом церкви в с. Андріївці (Ллоцманівці) 1782 р. (заснована полковником А. Я. Леванідовим)¹³; горщики, віднайдені 1902 р. у садибі селянина села Переступового Олександрівського повіту, а також відкрита гончарна майстерня з горном і розбитими гончарними виробами¹⁴; кам'яна баба в шоломі, військовому обладунку з келихом у руках та з яскраво вираженими чоловічими ознаками (вусами)¹⁵; кам'яний склеп з дерев'яними дверима, побіч яких поставлені дві кам'яні баби у високих головних уборах з орнаментом на одязі та якимось предметом у руках¹⁶; віковий дуб на Хортиці в дворі німця-колоніста Арона Гордера (фото досить якісне)¹⁷; кам'яний конусоподібний пам'ятник-монумент¹⁸; кам'яний надмогильний пам'ятник кошовому С. Гладкому¹⁹.

Як бачимо, в цьому блоці представлені як пам'ятки козацької доби, так і більш раннього часу (кам'яні баби), однак пам'ятки доісторичної (дописемної) доби все ж активно «жили» й навіть використовувалися козаками. А отже, ця, хай незначна, добірка

фотографій об'єктів історії (власне, історичних джерел), котрих нині вже немає, може стати важливим джерелом для дослідників.

Друга тематична група фотографій - скелі острова Хортиці. Всі вони зафіксовані на плівку 13-19 лютого та 6 серпня 1905 р. Фотографії мають авторські підписи: скеля Стовпи чи Катеринине крісло²⁰; скеля Вища Голова²¹; скеля Лазні²²; інший знімок Стовпів з видом на поділ течії «Старого» та «Нового» Дніпра (фото з каменя, розташованого посередині річки)²³; скеля біля поромної переправи з острова Хортиця (вигляд з берега)²⁴. Вигляд цих скель нині змінився, отож ці фотографії Новицького є безцінним джерелом інформації про історичну топографію околиць першої Січі.

Третя тематична група - фотографії історичних урочищ. Усі фотографії зроблені 6 та 27 серпня 1905 р. Це урочище Вирва з видом на острови Хортиця та Канцирський²⁵; урочище Царська пристань²⁶; вид з Дурної скелі на річище урочища Сагайдачного та скелю Середню²⁷; вид з Дурної скелі на Хортицю і урочище Сагайдачного та Савур-скелю²⁸; вид на урочище Сагайдачного з Савутиної скелі, проглядають Дурна скеля та камені Перейми і Скопцеві, Кичкас²⁹; піщаний перевал при гирлі Верхньої Хортиці з «Тирлом» і скелястими берегами³⁰. Названі урочища до сьогодні не збереглися у своєму первозданному вигляді, який можна реконструювати нині лише на підставі фотографій Я.П.Новицького.

Нарешті, три фотографії фіксують течію Дніпра: в порожистій та кам'яній частинах із силуетом людини, що сидить на скелі³¹; Дніпро з порогом Ненаситець та каменем Катерини II, на якому сидить жінка³²; Лиса Гора з видом річки, човном та рибалкою³³. Цих краєвидів нині просто вже немає.

Звісно це далеко не всі фотографії, які свого часу зробив Новицький. У його архіві зберігся авторський список знімків, зроблених у 1906-1912 рр. із вказівкою точних дат та змісту кожного. У травні-грудні 1905 р. дослідник зробив 95 фотографій скель, порогів, вікових дубів, Лисої гори, Хортиці, криниці Андрія Первозванного, маяків, Перуна, могильників, курганів, урочищ (Сагайдачного), озер. У січні-жовтні 1907 р. було виготовлено 80 фотографій: вид Олександрівська, пам'ятник кошовому С. Гладкого, вулиці, сади, міст через Дніпро з потягом тощо. У січні 1908 р. - 39 фотографій: чумацькі речі, вікові дуби. У січні-листопаді 1909 р. - 24 фотографії: всі пороги, амфора, сторожові могили. У березні-жовтні 1910 р. - 27 фотографій: грамоти Петра I на хортицькій землі, колонії менонітів на Хортиці, Піраміда - пам'ятник століття перебування німців-колоністів (менонітів) у Росії. У лютому-серпні 1912 р. - 13 фотографій різних історичних місць Запорожжя³⁴. На жаль, доля більшості цих світлин залишається невідомою. Враховуючи те, що архів Я.П.Новицького відразу по його смерті в 1925 р. був цілком перевезений до Києва і фактично повністю зберігся, можна припустити, що більшість фотографій була роздана вченим ще за його життя. Можливо, частина фотоматеріалів в архіві Д.І.Яворницького та фондах Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького походить саме з колекції Я.П.Новицького.

У фототифікації запорозьких старожитностей Я.П.Новицький ніби змагався з Д.І.Яворницьким. Цінність його колекції полягає саме у фіксації історичних об'єктів Олександрівського повіту і, зокрема, острова Хортиці. Такої кількості фотографій з цього району в колекції Яворницького та Катеринославського музею ім. О.Поля не було. Зазначимо, що сам Новицький використав досить незначну кількість своїх фотографій у публікаціях, а відтак вони залишаються штучно створеним дослідником не зужитим резервом історичної пам'яті та важливим джерелом для сучасних вчених.

Зазначимо також, що до початку самостійних зйомок Новицький користувався послугами місцевих фотографів. Про це свідчать його листи до Яворницького. Наприклад, у 1887 р. Яків Павлович повідомляв, що для Дмитра Івановича виготовлена фотографія козацької баклагги, і в свою чергу просив для себе замовити фото у О.Поля із зображенням запорожця (ймовірно, козака Мамає)³⁵. На жаль, цей ранній корпус замовних фотографій зовсім не зберігся, тому про його склад практично нічого не відомо.

Карти Я.П.Новицький так само малював переважно самостійно пером та олівцем. Вони також не є професійними й можуть бути критиковані картографами. І все ж через втрату більшості об'єктів та місцевостей з історичною топографією ці рукописні карти вченого, окрім того, що відображають його творчий метод та розуміння потреби повного картографування історичного регіону, який він вивчає, також становлять своєрідне історичне джерело втраченого назавжди історичного рельєфу.

Як і фотографії, карти Новицького можна поділити на кілька тематичних блоків. Найбільша кількість карт-планів стосується колоній переселенців в українські степи XVIII ст.: Богодарівка (Ковалевська)³⁶; Горькая (Назарівка)³⁷; Весела (Гупалівка)³⁸; Красноселка (Гирка)³⁹; Межиреч⁴⁰; Нечаєвка⁴¹; Новозлатополь⁴²; Приютна⁴³; Розкішна (Галушки)⁴⁴; Трудолюбівка⁴⁵. До цієї групи можна віднести і карту дачі села Петровського-Свистунова⁴⁶.

Для історика запорозьких старожитностей, ймовірно, найцікавішими можуть бути карти та плани, пов'язані з Хортицею та Дніпром і його порогами. Щодо Хортиці, то Новицький насамперед у 1888 р. уточнив план і опис генерального межування 1798 р. селища Хортиця та 1783-1801 рр. села Любимівки⁴⁷. Другою роботою дослідника (чорне чорнило, олівець, акварель) слід вважати карту Дніпра з островом Хортицею, позначенням курганів та залізничних шляхів⁴⁸. Саме цю карту Р.Квітка просив у Я.П.Новицького в жовтні 1923 р., але дослідник все ж залишив свою працю у власному архіві⁴⁹. Карта острова Станового та околиці (село Чапеля) з Усть-Самарським ретраншементом містить також історичну довідку Новицького про час заснування останнього в 1690 р. (посилання на працю О.Рігельмана)⁵⁰. На жаль, остання зі збережених карт, на якій були позначені всі дніпрові острови та судноплавні шляхи, збереглася лише частково⁵¹. До цього блоку карт варто віднести опис маршруту 5-денної поїздки (на човнах, при подорожі на пароплаві - чотириденна) на Дністер за малої води: два дні на поїздку до Кам'янки, два дні в - Бендери та Лиман⁵².

Окремий блок становлять карти практичного призначення, складені іншими особами, які використовували Новицький та робив на них свої позначки й замітки. Це карти Олександрівського повіту (Г.А.Чернишова 1910 р.)⁵³, карта волостей повіту⁵⁴, карта-опис районів навчального округу з позначенням шкіл⁵⁵; карта земських поштових станцій Олександрівського повіту (Р.Чернишова 1903 та 1910 рр.)⁵⁶.

Осібню варто поставити схематичний рельєф старого дерев'яного собору в м. Олександрівську, який намалював сам Я.П.Новицький 12 квітня 1886 р.⁵⁷.

Отже, картографічний матеріал Я.П.Новицького виконував у його творчості переважно допоміжні функції. Лише плани Хортиці були використані автором у його творчій роботі (книзі) з історії та природи Хортиці.

Залишається пошкодувати, що в архіві Новицького не збереглося карт та планів його розкопок, які, безперечно, мали б стати найціннішою частиною картографічних матеріалів ученого. І все ж потяг Новицького до картографування та його вміння «бачити» місцевість у плані, його здібність до орієнтування і точність передачі місць на планах та картах - усе це важливий момент, який наочно доводить, що всі зроблені дослідником замітки та описи відповідних місцевостей у його працях про Запорозжя можна вважати доволі точними. Більше того, всі ці місцини Новицький сам не раз обстежував і добре знав. Невипадково всі екскурсанти, які прибували на територію Запорозьких вольностей від таких відомих осіб, як Д.І.Яворницький, В.В.Гарновський, М.Л.Кропивницький, П.Саксаганський, О.Сластьон та ін. і до учнів різних шкіл, вважали за потрібне звертатися за консультаціями та проханнями про супровід саме до Новицького. Його «практичне» знання всіх закуточків Запорозької вольності були вражаючими, і це не могло не відбитися на творчості дослідника. Звідси зрозуміло, що його фото та картофікації історичних пам'яток території Запорозьких вольностей були «прицільними», а відтак - украй важливими для сучасних дослідників. Усі вони потребують корпусної публікації, яка могла б збагатити наші знання про один із найбільших історичних регіонів України.

Джерела та література:

1. Інститут мистецтвознавства фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України. Інститут рукопису (ІМФЕ ІР). - Ф. 4. - Спр. 140, арк. 1-2.
2. Там само. - Арк. 3.
3. Там само. - Арк. 4.
4. Там само. - Арк. 5.
5. Там само. - Арк. 6-8.
6. Там само. - Спр. 140. - Арк. 13.
7. Там само. - Арк. 12, 14-15, 17-19, 21-24.
8. Там само. - Арк. 16, 20.
9. Там само. - Арк. 9-11.

10. Там само. - Арк. 25-27.
11. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського Національної академії наук України. Інститут рукопису (далі - НБУВ ІР). - Ф.Х. - Спр. 7144. - Арк. 1-13. - Спр. 7143. - Арк. 1-6. - Спр. 7142. - Арк. 1-6 зв.
12. НБУВ ІР. - Ф.І. - Спр. 11580. - Арк. 1-4.
13. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 134. - № 5.
14. Там само. - № 4.
15. Там само. - № 1-2.
16. Там само. - № 3.
17. Там само. - № 6.
18. Там само. - № 7.
19. Там само. - № 8.
20. Там само. - Спр. 133. - № 1.
21. Там само. - № 2.
22. Там само. - № 3.
23. Там само. - № 4, 9.
24. Там само. - № 5.
25. Там само. - № 8.
26. Там само. - № 7.
27. Там само. - № 10.
28. Там само. - № 11.
29. Там само. - № 12.
30. Там само. - № 6.
31. Там само. - № 13.
32. Там само. - № 14.
33. Там само. - № 15.
34. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 30. - Арк. 1-9.
35. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. - Вип. 1. - К., 1992. - С. 369.
36. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 205. - Арк. 1.
37. Там само. - Спр. 206. - Арк. 1.
38. Там само. - Спр. 207. - Арк. 1-2.
39. Там само. - Спр. 208. - Арк. 1.
40. Там само. - Спр. 209. - Арк. 1.
41. Там само. - Спр. 210. - Арк. 1.
42. Там само. - Спр. 211. - Арк. 1-2.
43. Там само. - Спр. 212. - Арк. 1.
44. Там само. - Спр. 213. - Арк. 1.
45. Там само. - Спр. 214. - Арк. 1.
46. Там само. - Спр. 201. - Арк. 1.
47. Там само. - Спр. 204. - Арк. 1.
48. Там само. - Спр. 203. - Арк. 1.
49. Там само. - Спр. 176. - Арк. 1.
50. Там само. - Спр. 202. - Арк. 1.
51. Там само. - Спр. 201-204. - Арк. 1.
52. Там само. - Спр. 223-224. - Арк. 1-3.
53. ІМФЕ ІР. - Ф.4. - Спр. 135. - № 3.
54. ІР НБУВ. - Ф.202. - Спр. 201-204. - Додатки. - Арк. 3-4.
55. Там само. - Арк. 5.
56. Там само. - Спр. 226. - Арк. 1.
57. Там само. - Спр. 214. - Додаток 1. - Арк. 1.

Ігор Левенок

РОЛЬ ІДЕОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПАРТИЗАНСЬКІЙ МЕМУАРИСТИЦІ В РОЗРІЗІ СТОСУНКІВ О.Ф. ФЕДОРОВА ТА І.М. БОВКУНА

Тематика досліджень, що стосувалися радянського руху опору в Україні під час радянсько-німецької війни, завжди посідала особливе місце в радянській історичній

науці. Тогочасне політичне замовлення ставило перед дослідниками цілком конкретну мету – висвітлити всенародний характер боротьби українського та інших народів проти окупантів в тилу, її героїку, звитяжність і головне - показати “керуючу та направляючу” роль партії в цій боротьбі. Привабливість дослідження проблем, пов’язаних саме з радянським партизанським рухом, відзначалася досить високим ідеологічним потенціалом, а також ґрунтовною джерельною базою. Вона складалася як ще за часів війни, так і в післявоєнний період, у більшості своїй за рахунок учасників воєнного лихоліття – колишніх партизанів.

Ледве чи не всі командири партизанських загонів, з’єднань відразу ж після закінчення війни поміняли свої автомати на ручки і сіли писати мемуари. Одним з таких мемуаристів став командир Чернігово-Волинського партизанського з’єднання О.Ф. Федоров. Його книга “Підпільний обком діє” повністю відповідає тогочасній політичній доктрині і вищевказаним критеріям. По закінченні війни звання двічі Героя Радянського Союзу забезпечило Федорову високі посади у вищих ешелонах влади. Він фактично стає упорядником та монополістом у плані висвітлення партизанського руху в межах не тільки області, а й усього Поліського краю. Автор “Підпільного обкому” дуже прискіпливо ставився до праць, присвячених історії партизанського руху на Чернігівщині. Досить сказати, що майже всі книги з цієї тематики виходили тільки з його відома і з його рецензіїю.

Досліджуючи перипетії, пов’язані з радянським партизанським рухом на Чернігівщині та його висвітленням, автор звернув увагу на той факт, що не всі мемуаристи зображали події такими, якими їх хотіла бачити партійна верхівка. Зокрема, йдеться про колишнього командира партизанського з’єднання “За Батьківщину” Івана Михайловича Бовкуна. [З’єднання діяло на півдні Чернігівської області, наприкінці війни його особовий склад нараховував 3009 бійців. – І.Л.] Його книга “Солдати другого фронту”, видана Львівським газетно-журнальним видавництвом у 1957 році, викликала шалений гнів з боку партійних босів на чолі з Федоровим. Після виходу книги проти Бовкуна розпочалася справжня війна на газетних шпальтах. Чернігівська обласна газета “Деснянська правда” 29 березня 1959 року опублікувала статтю Ф.Короткова та В. Яременка – колишніх членів підпільного обкому партії – під назвою “Витвір наклепника і кар’єриста”. Наступного дня з’явилася стаття самого Федорова у газеті “Радянська Україна” під назвою “У спотвореному вигляді”. Статті безпосередньо торкалися особисто і Бовкуна, і його книги. Автор книги звинувачувався в них у тому, що він *“неправильно, тенденційно розповідає про бойові дії партизанських загонів, зокрема, у Носівському, Ніжинському і Бобровицькому районах”*. Федоров писав, що він, *“як безпосередній учасник партизанського руху на Чернігівщині і керівник партійно-комсомольського підпілля, аж ніяк не може погодитися з оцінкою обстановки та дій партизанських загонів у Носівському, Ніжинському та Бобровицькому районах. Оцінка дана з неправильних, тенденційних позицій. В книзі спотворено показано дії партизанських загонів, зведено наклеп на їх керівників, зокрема на комуністів, які були організаторами, душею партизанської боротьби в тилу ворога”*. Таку реакцію з боку Федорова та його “команди” можна пояснити тим, що автор книги “Солдати другого фронту” справді піддає сумніву та критиці стратегію, яку обрала партійно–номенклатурна верхівка щодо організації партизанських загонів та бойових дій проти окупантів. Він вказував на помилки, які призвели до значного послаблення партизанського руху на півдні області, а саме: бездіяльність та непрофесіоналізм партійних керівників районів та області у військових справах.²

Ці статті (прочитавши їх, не важко здогадатися, що вони взаємопов’язані) довершили розправу над Бовкуном. Його було виключено з партії, книгу проголошено “шкідливою” і вилучено з обігу, над ним розпочинається низка судових процесів за начебто перевищення своєї влади, яку він проявив, коли розстріляв командира та комісара Бобровицького партизанського загону – товаришів Бабича та Брусиловця (вони разом зі своїм загonom не вели ніяких дій проти німців, і на прохання Бовкуна об’єднати зусилля для спільних дій проти ворога відповіли категоричною відмовою, за що і були розстріляні, а бійці їхнього загону, зрештою, об’єдналися із загonom Бовкуна).³

Доведений до відчаю опальний партизанський командир намагається відстояти свою правоту, і останнім кроком до пошуків справедливості для нього стає лист, який він написав особисто М. Хрущову. Уривки з цього листа автор наводить для того, щоб дати повну картину подій. *“...29 березня 1959р. в Чернігівській обласній газеті “Деснянська правда”*

надрукована стаття Короткова та Яременка “Випів наклепника та кар’єриста”, слідом за нею в газеті “Радянська Україна” з’явилася стаття самого Федорова “В спотвореному вигляді”. Обидві статті торкаються мене особисто, а також моєї книги “Солдати другого фронту”, яка вийшла у Львові в 1957 році. Кожна людина може критикувати будь-яку книгу, її автора різко та без жалю, але те, що написано Коротковим та Яременком, а також Федоровим, нічого спільного з критикою не має. Перекручування фактів, брутальна видумка, фальсифікація – на цьому будують свої демагогічні заяви та роблять висновки автори. Федоров спотворює те, що вважає за потрібне, замовчує те, що не на його користь, навіть не дивлячись на те, що протирічить сам собі на кожному кроці, в кожному абзаці... В статті Федорова підкреслюється, що саме він був керівником партійно-комсомольського підпілля та партизанів Чернігівщини. Одночасно він у своїй книзі “Підпільний обком діє” зізнається, що перші місяці приходилося тільки блукати по області в пошуках загону Попудренка. Але в статті про мою книгу він стверджує, що вже в перші місяці окупації Чернігівщини там діяли великі партизанські з’єднання. Таким чином, якщо з’єднання воювали з ворогом тоді як Федоров блукав сам по селах, то скоріш за все, не його заслуга в їх виникненні. Як бачимо, не Федоров був єдиною вирішальною силою в розвитку партизанського руху, його організації. Відданий ідеям партії, Радянській владі, народ не чекав, поки схаменеться Стратилат [секретар Носівського райкому партії. – І. Л.], поки прийде в свою область Федоров. Народ підіймався на боротьбу з фашизмом. Що стосується керівної ролі партії, то Федоров просто ігнорує зміст моєї книги. Його не було в з’єднанні “За Батьківщину”. Про нього писати не було чого. Він не намагався з нами зв’язатися, не надавав нам допомоги. До 1943 р. аж до самого розформування з’єднання від нього до нас не прийшов жоден зв’язівець. Федоров і не підозрював про існування на Чернігівщині з’єднання “За Батьківщину”, яке складалося з декількох тисяч бійців. Нея – Федоров зводить наклеп на партію, говорячи, що в книзі “Солдати другого фронту” не видно її керуючої та направляючої ролі. В той час, коли Федоров не спромігся поцікавитись, що робиться в нього під боком, як живуть та борються партизани на півдні Чернігівщини. Там дуже мало лісів і з’являтися в тих районах було небезпечно, за тисячі кілометрів від Москви, партія направила до нас свого представника Я. Р. Овдієнко, який став нашим радником, партійним керівником. Але Федоров вважає, що тільки послання на його власну персону може свідчити про те, що в з’єднанні “За Батьківщину” мало місце партійне керівництво. Якщо в книзі показані інші, а не він, Федоров, таким чином виходить, що і керівна роль партії не відображена автором. Невпадково в книзі самого Федорова “Підпільний обком діє” читач не знайде й, навіть згадки про те, що відбувалося в районах Чернігівщини, де, власне і нога самого Федорова не ступала, як жили одним життям з партизанами, керували ними, воювали, боролися з ворогом такі посланці ЦК, як наш Яків Романович Овдієнко, який виправляв ситуацію там, де провалив її Федоров. Хто ж тоді, я чи Федоров, замовчує організаційну роль партії? Ні, нема в книзі й натяку на з’єднання “За Батьківщину”. А воно, повторюю, нараховувало не одну тисячу партизан. Ні словом не обмовився про з’єднання Героя Радянського Союзу Ю. Збанацького, Тарануценка. Ці та інші партизанські колективи ні на жоден грам не зобов’язані ні своїм народженням, ні діяльністю командирів Чернігівсько-Волинських партизан, про їх дії Федоров дізнався тільки вже після закінчення війни. І він свідомо замовчує їх роль, оскільки Федоров вважає, що якщо на Чернігівщині і не було когось окрім нього, то і бути не могло. Тому ним і було затіяно цькування на мою адресу”.⁴

Цей лист не допоміг Івану Михайловичу Бовкуну. Довгих 7 років знадобилося йому, щоб хоча б частково відновити своє добре ім’я, спаплюжене наклепами. Апелюючи до ХХІІІ з’їзду КПРС, вже в 1965 році він напише: “За роки Великої Вітчизняної війни мені довелося бути одним з організаторів і командувати найбільшим на Україні партизанським з’єднанням “За Батьківщину”. Про славетні бойові діла цього монолітного колективу я хотів розказати в книзі “Солдати другого фронту”.⁵ Таким чином, можна припустити з великим відсотком вірогідності, що О. Федоров справді не міг змиритися з тим, що хтось інший, а не він претендував на роль організатора одного з найбільших партизанських з’єднань не тільки в області, а й в країні. Користуючись довір’ям у правлячих кіл як колишній “керівник партійно-комсомольського підпілля та партизанського руху на Чернігівщині”, він зробив все, щоб лише його власне ім’я асоціювалося з непримиренною боротьбою “народних месників”.

Серед архівних документів знаходимо довідку під грифом “секретно”, котра яскраво свідчить про наміри тоталітарної верхівки створити єдину історичну доктрину щодо висвітлення партизанського руху, яка б, у свою чергу, задовольняла ідеологічні потреби . “Райкомам КП (б)У була дана директива скласти та затвердити звіти про діяльність

підпільних райкомів КП (б)У. Після отримання звітів райкомів комісія в повному складі або через окремих її членів шляхом виїзду на місця перевіряла достовірність викладеного в звітах матеріалу, одночасно вивчаючи і на основі багаточисельних бесід з учасниками підпілля та партизанського руху, і зібраних документів, по узгодженню з членами підпільного обкому та їх вказівкою, доповнювало або змінювало окремі факти, які неправильно або неповно показували дійсний стан речей...⁶ Жоден звіт про діяльність будь-якого партизанського загону області не проходив поза увагою Федорова. Не став виключенням і звіт з'єднання "За Батьківщину" за період німецької окупації 1941-1943 років. Підтвердження цьому знаходимо знову в архівних документах. "Перед підписанням звіту членами підпільного обкому та затвердженням його, звіт був переданий бувишному секретарю Чернігівського підпільного обкому КП (б)У товаришу Федорову Олексію Федоровичу, який після детального ознайомлення запропонував внести ряд доповнень, а саме: більше показати керівну роль ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, більшовицького підпілля, більш повно висвітлити роль нашої розвідки та участі жінок"⁷.

Звичайно, ніхто не наважився перечити всемогутньому Федорову – звіт було перероблено, а "на гору" полетіли кляузи типу: "Бовкун в звіті про діяльність партизанського з'єднання неправильно висвітлив історію створення партизанського загону, ігнорував роль підпільного Носівського райкому партії та його секретаря Стратилата. Чернігівський обком партії, затверджуючи звіт партизанського з'єднання "За Батьківщину", це відмітив у своєму рішенні та виклав історію створення партизанського з'єднання та його бойову діяльність як це було б в дійсності."⁸ Це був страшний удар, котрий міг звалити будь-кого. Іван Михайлович викреслювався з історії партизанського руху в Україні з тавром "наклепника та кар'єриста". Постановою бюро обкому КП (б)У зазначено: "Вважати керівником більшовицького підпілля та партизанської боротьби протягом усього періоду окупації Носовського району[один з районів, де активно діяло з'єднання "За Батьківщину". – І. Л.] тов. Стратилата Михайла Івановича."⁹

Зрештою, останню крапку у дослідженні теми ставити ще рано. Оскільки проблема, яка пов'язана з переглядом та переробкою мемуаристичної літератури – партизанського епосу часів німецько-радянської війни, – дуже гостра, принаймні на сьогодні. Розв'язання її потребує від дослідників великих зусиль та наполегливості. Але з упевненістю можна сказати, що ці зусилля не виявляться в майбутньому марними і ті "білі плями", які мають місце в історії партизанського руху, будуть заповнені без перекручень та кон'юнктури.

Російський історик Карамзін писав: "Холодний попіл мертвих немає захисників, окрім нашої совісті". Цей фактор і має стати гарантом відновлення історичної справедливості.

Джерела та література:

1. Федоров О.Ф. У спотвореному вигляді // Радянська Україна. – 1959 – 30 березня.
2. Бовкун І. Солдати другого фронту. – Львів, 1957– С. 126-132.
3. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 - Спр. 154. – Арк. 5.
4. Ємельянов В. Партизани. – Ніжин, 1998 – С. 126-142.
5. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 154. – Арк. 8.
6. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 20. – Арк. 27.
7. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 20. – Арк. 28.
8. ДАЧО. – Ф 470. – Оп. 16 – Спр. 154. – Арк. 6.
9. ДАЧО. – Ф 470. – Оп.16 – Спр. 27. – Арк. 257.

Ніна Полетун

НАЩАДОК СЛАВНОГО РОДУ

Пошуки, проведені в Держархіві Чернігівської області, дали цікаві результати: віднайдені документи про предків Олександра Миколайовича Сполатбога.

Як з'ясувалось, походили вони з Польщі (мабуть, цим пояснюється досить незвичне,

як для Чернігівщини, прізвище). Представники роду Сполатбогів прославились на військовій службі, за що в 1442 р. їм був пожалований герб, зображення і опис якого можна знайти в «Малоросійському гербовнику» В. Модзалевського і В. Лукомського.

На щиті герба на червоному полі зображений срібний кавалерський хрест, на кінцях якого розташовані чорні лілії. Нашоломок - павиний хвіст з таким же хрестом.¹

У 1700 р. вотчина, якою володіли Сполатбоги в Брацлавському повіті, була продана і придбані маєтності на Ніжинщині. В Україну переїхав Петро Антонович Сполатбог, значковий товариш, і його син Іван.

Цікава доля Якова Івановича Сполатбога (народ. в 1759 р.), прадіда Олександра Миколайовича.

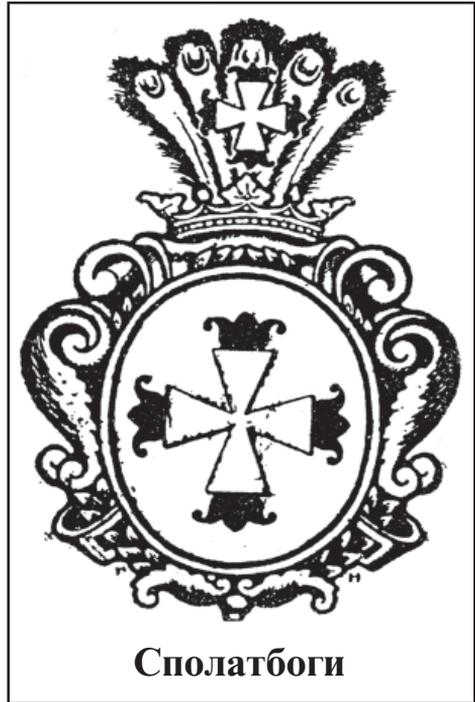
Був він людиною надзвичайно енергійною і не боявся робити сміливі кроки, кардинально змінюючи власне життя і життя своєї родини. Одного разу забажав Яків Іванович зайнятись комерцією і навіть став купцем 3-ї гільдії. До речі, потім цей факт став на заваді його сину Миколі, коли той доводив свої права на дворянство. Довелося вишукувати документи про древність роду Сполатбогів і заслуги предків і, нарешті, за указом департаменту герольдії від 23 листопада 1848 р. - 30 грудня 1849 р. рід Сполатбогів був затверджений у дворянстві.

Пізніше Яків Іванович Сполатбог служив ніжинським старостою, потім першим бургомістром Ніжинського магістрату, протягом 10 років був міським головою, за що затверджений іменним громадянином і отримав чин титулярного радника.

1815 року у нього народився син Микола. На жаль, докладних відомостей про Миколу Яковича Сполатбога у документах архіву віднайти не вдалося. Все своє свідоме життя він прослужив на державній службі і помер від сухот 13 січня 1863 р., залишивши дружину і п'ятеро дітей. Родина не отримала навіть права на пенсію за померлого, а родовий маєток у хут. Бобрик Ніжинського повіту (225 десятин) небіжчик продав ще за життя.

Двоє синів Миколи Яковича - Костянтин і Микола - обрали для себе військову службу і вона стала їх долею.²

Микола Миколайович Сполатбог дослужився до полковника і прославився геройськими подвигами під час Російсько-турецької війни 1877-1878 років, а його син Олександр став військовим моряком.

Сполатбоги

Джерела та література:

1. В. К. Лукомський і В. Л. Модзалевський «Малоросійський гербовник». - С.-Петербург, 1914. - С. - 174.
2. Держархів Чернігівської області. - Ф. 133. - Оп. I. - Спр. 294. - Арк. 14-15; Ф. 127. - Оп. 12а. - Спр. 18. - Оп 1а. - Спр. 944.

Андрій Магурчак

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МИКОЛИ ПОРША (1900-1921 рр.)

Процес творення національної держави неможливий без висвітлення сторінок минулого. Сучасним популярним напрямком історичних досліджень є персоналістика. До тих, хто намагався творити українську історію, належав Микола Володимирович Порш (1879-1944) - громадсько-політичний діяч, кооператор, родом з Полтавщини. З

1900 р. член РУП, а потім УСДРП, певний період очолював партію (1904-1907 рр.). Автор праць зі статистики, робітничого і національного питання. У період національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. член Української Центральної Ради, генеральний секретар міністерства праці, військових справ, голова української делегації для підписання економічного договору з країнами Четвертного союзу, посол УНР у Берліні. З вищезазначеного автор ставить за мету проаналізувати найважливіші джерела, які висвітлюють різні аспекти громадської і політичної діяльності М. Порша.

Основу джерельної бази становлять науково-публіцистичні праці М. Порша, архівні неопубліковані та опубліковані документи. Основний джерельний масив матеріалів, який допомагає розв'язати цю проблему, умовно можна поділити на актові матеріали державних та громадських установ і джерела особистого походження.

До першої групи належать актові матеріали державних органів влади та офіційних установ України, зокрема Української Центральної Ради (УЦР), Української Народної Республіки (УНР), Ради Народних Міністрів (РНМ) УНР, Міністерства закордонних справ (МЗС) УНР, а також документи партійних організацій, тобто РУП, УСДРП.

Значна частина першої групи джерел не опублікована і зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО України), Державному архіві м. Києв (ДАК), National archive of Canada (НАС). Серед різноманітних за типологією, походженням, фактологічною наповненістю та характером джерел найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ЦДАВО України: 3807 (особистий фонд А. Жука), 1063 («Генеральний секретаріат»), 1076 («Військове секретарство УНР»), 1115 («Українська Центральна Рада»), 3696 («Міністерство закордонних справ УНР»), 1118 («Міністерство торгівлі і промисловості Української держави»), 3619 («Посольство Української Народної Республіки в м. Берліні»).

Так, у фонді 3807 містяться матеріали, що висвітлюють політичну діяльність М. Порша від утворення РУП до III з'їзду УСДРП, а саме: протоколи, резолюції, постанови з'їздів РУП - УСДРП, листування з однопартійцями на політичні теми, його ставлення до найважливіших питань, актуальних для партії. Вони також дають можливість простежити шлях М. Порша до лідерства в партії, ілюструють ідейні та організаційні розбіжності між ним та деякими членами партії, а також його внесок у розбудову УСДРП, позицію лідера УСДРП щодо національного питання і його відносини із РСДРП та «Спілкою».

Участь М. Порша в національно-визвольних змаганнях 1917-1921 рр. відображена в таких фондах. У ф. 1076 (Генеральний секретаріат з військових справ) зберігаються накази, розпорядження по військовому міністерству, підписані М. Поршем¹. Значна їх частина присвячена кадровим питанням, що дає нам можливість прослідкувати кадрові зміни у військових частинах², зустрічам із військовими делегаціями окремих армій³. Вони також дають підставу зробити висновок, що акцент у військовому будівництві зроблено на формуванні Вільного козацтва. Частина документів показує процес українізації, перейменування назв частин із загальноросійських на українські. Однак цей фонд не повністю висвітлює військову діяльність М. Порша. Цю прогалину доповнює ф. 1063. Зокрема, в ньому вміщені виступи, доповіді М. Порша про військовий стан в Україні наприкінці грудня 1917 р⁴.

У ф. 1118 виявлені протоколи засідань комісії між представниками Австро-Угорщини і Німеччини з одного боку та представниками від УНР – з другого (їх очолював М. Порш) для підписання економічного договору. Вони ілюструють переговорний процес і показують, які позиції обстоював М. Порш⁵.

Досить цінними є матеріали, що висвітлюють його дипломатичну діяльність. Основний їх масив зосереджено у фондах 3619, 3696: це звіти посольства про міжнародну ситуацію, внутрішню і зовнішню політику Німеччини, листування М. Порша із МЗС УНР, інформація про російських, гетьманським політичних діячів⁶, проекти виходу із криз⁷, документи про ліквідацію військово-санітарної місії та передачу її справ посольствам⁸.

Ставлення дипломата до найважливіших зовнішньополітичних проблем і шляхи їх розв'язання висвітлено у ф. 3696, де зберігаються матеріали конференції у Карлсбаді

(серпень 1919 р.)⁹, а також доповіді про роботу посольства, протоколи нарад представників держав, що утворилися на теренах Російської імперії, записка про діяльність П. Скоропадського в Берліні¹⁰, листування дипломата із МЗС про фінансове становище та про дипломатичну діяльність місій за кордоном, про колишніх гетьманських посадовців у Німеччині, про ставлення європейських держав до уряду УНР та до східного питання¹¹. Також у цьому фонді зберігається справа, яка висвітлює діяльність посла М. Порша в Німеччині¹². Але матеріали цієї справи - заяви, накази про звільнення, причини невідтримки ним зовнішньої політики (21 арк.) - охоплюють останні місяці діяльності посла.

Листування та звіти, адресовані С. Петлюрі, ілюструють ставлення М. Порша до зовнішньої і внутрішньої політики Директорії¹³. Матеріали фонду 3286 (IV з'їзд УСДРП 30 жовтня - 3 листопада 1917 р.), дають можливість простежити його позицію щодо питань, обговорюваних на з'їзді, а саме: війна і мир, федерація Російської імперії, Всеросійські установчі збори, ставлення до УЦР, Генерального секретаріату, земельне питання. Слід зазначити, що в цьому фонді є дві справи, авторство з'ясовано лише щодо однієї з них. У висвітленні роботи зазначеного з'їзду вони доповнюють одна одну.

Фонд Української Центральної Ради (1115) показує роботу М. Порша в комітеті ЦР, а також його виступи та пропозиції щодо актуальних для УНР суспільно-політичних питань¹⁴. Зокрема, вони містять тексти виступів М. Порша, присвячених дню річниці ЦР, щодо обговорення законопроектів, скликання Українських установчих зборів тощо.

Деякі матеріали перелічених вище фондів, що стосуються діяльності М. Порша у ЦР, Генеральному секретаріаті, опубліковані у двотомнику «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали»¹⁵.

У ЦДАГО України зберігаються документи ЦК УСДРП, які відсутні в інших архівах. Для нас цікавими є партійні програми РУП, до укладання яких був причетний М. Порш¹⁶.

Серед фондів ЦДІА України (ф.274, 275, 705) департаменту жандармерії містяться донесення і повідомлення про політичну неблагонадійність М. Порша. Доповідні записки дають змогу проаналізувати його участь в РУП-УСДРП протягом 1903-1910 рр.¹⁷. Також подано його зовнішні характеристики¹⁸. Частково доповнює жандармський нагляд за лідером УСДРП справа із ДАПО¹⁹.

Особова справа студента університету св. Володимира М. Порша зберігається в ДАК ф.16 («Київський університет»). Вона подає відомості біографічного характеру, вказує причини звільнень із університету²⁰. Крім того, в цьому архіві є матеріали, що висвітлюють участь М. Порша в кооперативному русі, а саме: протоколи засідань кооперативної секції Всеросійської виставки в Києві, проекти програм і наказів Всеросійського кооперативного з'їзду, листування з діячами кооперативних організацій²¹.

Матеріали з теми дослідження автор дисертації також опрацював у відділі рукописів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ). У ф.1 («Літературні матеріали») міститься рецензія О. Скорописа-Йолтуховського на працю М. Порша «Із статистики України»²².

Важливим джерелом для дослідження даної проблематики є матеріали листування М. Порша, які висвітлюють різні сторони громадської і політичної діяльності лідера УСДРП. Значну їх частину автор дисертації увів до наукового обігу вперше. Зокрема, у ІР НБУВ ф.159 («Русов Олександр Олександрович») зберігається лист М. Порша до О. Русова про підготовку видання української газети²³. У ЦДАВО України зберігаються його листи до В. Винниченка, С. Петлюри, В. Степанківського²⁴, в яких обговорюються найважливіші партійні та особисті питання.

Частина неопублікованих матеріалів, що проливають світло на деякі віхи життя М. Порша, зберігається в НАС. Формування цього фонду і його історію висвітлює М. Палієнко, І. Срібняк, І. Гирич²⁵. Так, архівні збірки РУП - УСДРП А. Жук, перебуваючи у Відні, передав до Праги в Музей визвольної боротьби. З приходом у 1945 р. радянських військ ці матеріали опинилися у ЦДАВО України (колишньому Центральному державному архіві Жовтневої революції) і кілька десятиліть перебували у спецфонді. Однак значна їх частина залишилася в помешканні А. Жука у Відні. У сімдесятих роках ХХ ст. Ю. Бошик і Ю. Жук (син А. Жука) переправили увесь архів у Канадський національний архів в Оттаві, де працює знаний архівіст Мирон Момрик. А у вісімдесятих

роках був створений фонд Andriy Zhuk Collection, MG30, C167. Завдяки М. Момрику автору вдалося отримати й опрацювати чотири справи з цього фонду.

Фонд А. Жука включає 31 опис (volumine) та 50 одиниць зберігання - справи (file)²⁶. Описи фондів не містять вказівок про кількість сторінок у кожній справі фонду, справи-файли не пронумеровані й не підшиті. Описи укладено за тематичним принципом. Нас особливо зацікавили перший, третій і четвертий описи, присвячені матеріалам біографічного характеру визначних осіб, мемуарним нотаткам, листуванню, документам і матеріалам політичних партій. Як окрема група представлені матеріали про діяльність відомих діячів РУП - УСДРП: М. Галагана, Д. Дорошенка, Б. Мартоса, М. Порша та ін. Особливо цінним є четвертий опис, в якому зберігаються листування М. Порша із А. Жуком. Зокрема у НАС міститься 26 його листів до А. Жука, написаних упродовж 1908-1913 рр. (vol.4, fil.7). Вони висвітлюють причини та шляхи виходу із партійної кризи (II пол. 1907 - 1910 рр.), видавничі питання, літературну діяльність «Слова» (до редакції якого входив М. Порш), кооперативний рух.

Протягом 1910 - 1912 рр. тривало листування Миколи Володимировича із М. Грушевським. Матеріали цього листування зберігаються у ЦДІА України в особистому фонді М. Грушевського²⁷. М. Порш консультувався з ним щодо написання статей та праць, просив посприяти в їх опублікуванні. На жаль, багато з епістолярію М. Порша не збереглося; втрачено майже всі листи до нього. Однак епістолярна спадщина суттєво допомагає з'ясувати, які ідейно-політичні позиції він обстоював.

Твори М. Порша становлять вагомий частку опублікованих джерельних матеріалів. Особливе місце серед них займають спогади, надруковані у збірнику «Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів» (за редакцією А. Жука), де автор детально описав свою діяльність у період 1904-1905 рр., на жаль, обмежившись тільки ним. Свою увагу він зосередив на запеклій партійній боротьбі з її внутрішньополітичними суперечностями. Цікаві відомості подає М. Порш про роботу на партійних з'їздах, описує тогочасну атмосферу в партії, міжособистісні стосунки з Д. Антоновичем, В. Винниченком тощо. Національне питання розглядається на основі партійних документів.

Цінним джерелом також є періодичні видання, на сторінках яких Микола Володимирович публікував свої науково-публіцистичні статті. Значна їх частина пізніше вийшла окремими працями, в яких висвітлюються економічні, статистичні і національні питання. Це - «Праця», «Вільна Україна», «Слово», «Рада», «Робітничая газета», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь», «Записки українського наукового товариства», «Україна». Дописи М. Порша в них - важлива база дослідження його поглядів у дореволюційний та революційний періоди.

Крім того, на сторінках періодики ми знаходимо цінну інформацію про роботу М. Порша на партійних з'їздах, у державних органах. Так, «Робітничая газета» інформувала читачів про його участь у роботі партійних з'їздів (IV -VI), публікуючи виступи на зазначених партійних форумах. Цим вона не обмежилася і подавала відомості про роботу М. Порша у київській організації УСДРП, Малій Раді, Генеральному секретаріаті. «Киевская мысль», висвітлюючи роботу II Всеросійського кооперативного з'їзду (Київ, серпень 1913 р.), фрагментарно подавала інформацію про його участь в зазначеному заході.

На відміну від «Робітничої газети», «Нова Рада» на своїх сторінках подавала досить цінну інформацію про роботу М. Порша в Генеральному секретаріаті, Центральній Раді.

Ще одне джерело цього дослідження - щоденники, спогади сучасників М. Порша, які суттєво вплинули на формування наукових оцінок його діяльності. Авторами мемуарів є колишні військові та політичні діячі, різних періодів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Це матеріали суб'єктивного характеру, переповнені полемікою з політичними противниками з інших українських партій, однак містять свідчення про М. Порша в конкретних умовах його революційної, державної діяльності. Вивчення та аналіз доступної мемуарної літератури дали змогу виявити чимало цікавих фактів, а головне - пояснити мотиви, якими керувався М. Порш. Та обставина, що певний мемуарист суб'єктивно висвітлював історичний процес та персоналії, дотримуючись певних політичних поглядів, вимагала критичного ставлення до написаного.

Мемуари за змістовною спрямованістю умовно можна поділити на три підгрупи. У першій можна виділити спогади М. Чеботаріва, Ю. Колларда, М. Галагана,

М. Могилянського²⁸, які висвітлювали діяльність М. Порша у позитивному ключі. Другу репрезентують спогади П. Скоропадського, В. Петрова, В. Винниченка²⁹, де знаходимо негативні оцінки діяча. До третьої належали мемуари Є. Чикаленка, А. Гольденвейзера, С. Сумського³⁰, які неоднозначно розглядали його діяльність. Серед них найбільше за обсягом інформації про цього громадсько-політичного діяча містять спогади М. Чеботаря. Він зазначає, що в мемуарній літературі інформації про М. Порша обмаль, і вона не відображає реального образу лідера УСДРП.

Отже, ступінь джерельної бази досліджуваної проблеми є достатнім. Наявні джерела хронологічно охоплюють період 1900-1921 рр., виняток становлять 1914-1916 рр. Тематично документальний матеріал є досить різноманітним, має різне походження, що дає можливість повністю реконструювати картину зазначених у роботі періодів громадсько-політичної діяльності М. Порша. Вони допомагають визначити внесок видатного діяча у державне будівництво України 1917-1921 рр.

Джерела та література:

1. ЦДАВО України. - Ф. 1076. - Оп. 1. - Спр. 6.
2. Там само. - Спр. 1а.
3. Там само. - Оп. 3. - Спр. 11.
4. ЦДАВО України. - Ф. 1063. - Оп. 3. - Спр. 1.
5. ЦДАВО України. - Ф. 1118. - Оп. 1. - Спр. 38, 51.
6. ЦДАВО України. - Ф. 3619. - Оп. 1. - Спр. 12.
7. Там само. - Спр. 1.
8. Там само. - Спр. 17.
9. ЦДАВО України. - Ф. 3696. - Оп. 1. - Спр. 68.
10. Там само. - Спр. 15.
11. Там само. - Оп. 2. - Спр. 307, 349.
12. Там само. - Оп. 2. - Спр. 391.
13. ЦДАВО України. - Ф. 1429. - Оп. 2. - Спр. 20.
14. ЦДАВО України. - Ф. 1115. - Оп. 1. - Спр. 11, 20, 21, 29, 30.
15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У-2х т. - К.: Наукова думка, 1997. - Т. 2. - 10 грудня 1917 р. - 29 квітня 1918 р. - 421 с.
16. ЦДАГО України. - Ф. 266. - Оп. 1. - Спр. 1.
17. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 303, Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 2521., Ф. 705. - Оп. 2. - Спр. 78.
18. ЦДІА України. - Ф. 274. - Оп. 4. - Спр. 105.
19. ДАПО. - Ф. 138. - Оп. 1. - Спр. 78.
20. ДАК. - Ф. 16. - Оп. 464. - Спр. 8494.
21. ДАК. - Ф. 161. - Оп. 1. - Спр. 10,12,14.
22. ІР НБУ. - Ф. 1. - Спр. 33552.
23. Там само. - Ф. 159. - № 144.
24. ЦДАВО України. - Ф. 3807. - Оп. 2. - Спр. 18,22.
25. Палієнко М., Срібняк І. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Яковича Варшавчика. - К., 1999. - С. 168-175; Гирич І. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. - 2002. - № 3. - С. 168-176.
26. Гирич І. Вказана праця.
27. ЦДІА України. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 703.
28. Чоботарів М. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документи і спогади М. Чеботаря). - К.: Темпора, 2003. - 288 с.; Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП). - Торонто: Срібна сурма, 1972. - 234 с.; Галаган М. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). - Львів: Червона калина, 1930. - 202 с.; Могилянських Н. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 115-135.
29. Скоропадський П. Спогади. - Київ-Філадельфія, 1995; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). - Львів, 1927. - Частина I: До Берестейського миру. - 83 с.; Винниченко В. Щоденник. Том. I. 1911-1920. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. - 390 с.
30. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. - Прага, 1932. - 48 с.; Він же Щоденник. Том. II. - К.: Темпора, 2004. - 416 с.; Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 1- 63; Сумський С. Одиннадцять переворотів // Революція на Україні по мемуарах белых. - М.-Л., 1930. - С. 99-114.

УКРАЇНА У ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ РОСІЇ НАПРИКІНЦІ XIX - ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Досліджувана тема потребує, незважаючи на значну кількість праць, які вийшли протягом XX століття, свого подальшого розгляду. На це неодноразово вказували провідні фахівці вітчизняної історичної науки О.П.Реєнт та С.В.Віднянський. Серед найвідоміших дослідників даної проблематики відзначимо, окрім названих, І.О.Гуржія, О.Попова, В.А.Золотова, Т.М.Кітаніну та інших. Стаття, що пропонується, - це спроба узагальнити існуючий матеріал з історії зовнішньоекономічних зв'язків України в умовах Російської імперії наприкінці XIX-на початку XX ст.

Після скасування кріпосного права та проведення ряду буржуазних реформ в Україні, як і в Росії в цілому, виникли сприятливі умови для розвитку товарного землеробства та тваринництва. У 80-х роках XIX ст. виник і розвинувся до великих розмірів вивіз з Росії продуктів птахівництва. За звітами про зовнішню торгівлю Росії, виданим Митним департаментом, у 1887 р. усіх продуктів птахівництва було вивезено на суму 13,1 млн.крб., у тому числі яєць на 7,9 млн. крб. У 1890 р. цифра вивозу піднялася до 19 млн.крб., у тому числі яєць до 12,3 млн.крб. У 1895 р. ця цифра зросла до 28,3 млн.крб., в тому числі на яйця припадало 19,7 млн.крб. А в 1901 р. усіх продуктів птахівництва було відправлено за кордон на суму 46,9 млн.крб., у тому числі яєць на 35,3 млн.крб. Звідтоді вивіз усе збільшувався і в 1911 р. досягнув величезної цифри - 97 млн. крб., більша частина якої припадала на яйця, потім йшли жива і бита птиця, пух, пір'я, яєчні білки та жовтки.¹

З 1900 по 1910 рр. вивіз продуктів птахівництва збільшився більше як удвічі і 4/5 всього вивозу в даній галузі за цінністю припадали на яйця. Зовнішня торгівля продуктами птахівництва України розвивалась з рідкісною швидкістю, як за кількістю, так і за цінністю, яку вона займала в українському експорті. За даними С. Новінського, вона займала перше місце серед всього експорту продуктів харчування. Серед продуктів птахівництва, які вивозили за кордон, перше місце належало яйцям. Вони становили 84% від суми вивозу усіх птахопродуктів. Птахівництво в Україні відіграло роль підсобного промислу, однак його продукція займала провідне місце у внутрішній та зовнішній торгівлі. В 1911 р., за даними Російської експортної палати, Росія вивезла цієї продукції на 100 млн. крб. З них частка України становила приблизно половину всієї суми.²

За даними німецької статистики, половина привозу яєць до Німеччини від 42 до 50% припадало на частку України. В 1911 р. українські яйця становили половину експорту суди усіх країн, а експорт яєць до Великобританії досягнув 53% усіх завезених у цьому році. Переважне значення для експорту України мали Німеччина, Великобританія та Австро-Угорщина. Остання ввозила удвічі менше, ніж Німеччина та Англія окремо і до того ще частину товару відправляла до Німеччини. Українці вивозили до Великобританії близько 40% експортованих яєць і більше половини експорту битої птиці. На Німеччину припадало приблизно стільки ж яєць і майже весь експорт живої птиці.

Головним споживачем українських яєць був англійський ринок, що поглинав до 34% усіх увезених звідси яєць, випередивши Німеччину, яка ще в 1905 р. була головним імпортером даного товару. За даними 1912 р., Голландія отримувала 5,1%, Данія - 1,4%, Фінляндія - 0,9%, Швеція - 0,8%, Франція - 0,8%, інші країни - 0,3%. Отже, основну масу яєць вивозили в Англію, Німеччину, Австро-Угорщину.

Головними пунктами вивозу яєць за кордон були Новоселиці на кордоні з Буковиною (поряд з м. Кам'янцем-Подільським), Волочискь. У 1910 р. через ці пункти було відправлено: з Новоселиці - 237.000 пуд. і Волочискька - 212.000 пуд. яєць. Окрім того, через останній пройшло транзитом 1.142.000 пуд. Українські губернії досягли високого рівня розвитку яєчного промислу. На початку XX ст., згідно з офіційними

статистичними даними, вони поступалися лише Воронежському району в Росії. Деякі дані відображені у таблиці:

Відправлено з губерній залізницями в 1905 р., 1910 р. (в тис.пуд.)	Відправлено яєць залізницями в 1905 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1905 р.	Відправлено яєць залізницями в 1910 р. (в тис.пуд.)	Місце губернії за кількістю відправок в 1910 р.
З Подільської губернії	713	6	724	6
З Київської губернії	560	8	565	8
З Волинської губернії	364	12	455	9
Всього:	1637	-	1744	-

Джерело: Новинский М.Г. К вопросу об экспортной торговле яйцами // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Вып. XXI.

Отже, Волинська губернія, яка в 1905 р. займала за розмірами експорту яєць 12 місце, до 1910 р. стала вже на 9 місце. Київська і особливо Подільська губернії значно збільшили свій експорт. Це дало можливість учаснику Київського обласного з'їзду експортерів продукції тваринництва А.М.Челинцеву охарактеризувати Подільську губернію в економічному відношенні як пшенично-ячний регіон (якщо не брати до уваги вирощування цукрових буряків). За свідченням Челинцева, в Подільській губернії селяни збували нерідко до 6-8 тис. яєць на суму 100-150 крб. Цей прибуток був для селянського господарства важливим, оскільки таку суму селяни не завжди могли виручити зі своєї далеко не ідеальної землі. На початок XX ст. у країнах Європи відбувався тісний взаємозв'язок виробництва та умов реалізації сільськогосподарської продукції, створеної дрібними виробниками. Відбувалося інтенсивне перебудовування існуючих форм збуту, зокрема масла, хлібної торгівлі. Але ці заходи не торкнулися України, оскільки російський уряд не приділяв цим питанням належної уваги.

Якщо в організації спільного збуту хліба українські господарі були піонерами, то в галузі яєчного збуту є приклади: Австрія та Данія, які виступали разом з Росією на світовому яєчному ринку і з великим успіхом організовували суспільний збут цієї продукції. У своїй доповіді на обласному з'їзді Південно-Західного краю з питань експорту в зв'язку з переглядом російсько-німецької угоди 17-22 березня 1914 р., О. І. Новинський заявив, що експорт яєць був порівняно молодою галуззю експортної торгівлі. У першій половині 80-х років він становив за вартістю 300 тис. крб., у першій половині 90-х років XIX ст. - 2 200 тис. крб. Потім відбувається стрімке зростання яєчного експорту, і до 1914 р. він досягнув 80 млн. крб., зайнявши 4-е місце серед усіх товарів, що вивозилися з Росії, поступившись лише експорту пшениці, ячменю та лісним матеріалам.³

Другим після яєць продуктом птахівництва, який вивозився, до речі, з тенденцією до збільшення, були гуси. Експорт їх до Німеччини був настільки значним, що німецький уряд визнав за необхідне виділити цей вид тварин в особливу митну рубрику і прийняти ряд спеціальних законодавчих актів. Під назвою живої птиці за кордон йшли виключно гуси. Вони вивозилися у Німеччину та Австрію. Динаміка вивозу гусей у названі країни показана в таблиці:

Країни вивозу	1908 млн .штук	%%	1909 млн .штук	%%	1910 млн. штук	%%
Німеччина	5,0	96	5,8	97	6,4	95,5
Австрія	0,2	4	0,2	3	0,3	4,5
Всього	5,2			6	6,7	

З битої птиці з України відправлялись у незначній кількості лише кури.

Слід зазначити той факт, що у другому десятилітті XX ст. експорт птиці характеризується скороченням у порівнянні з попереднім періодом, але натомість

розвивається в посиленій прогресії вивіз битої птиці, що було в усіх відношеннях значно вигідніше. В цьому можна перекоонатися із таких порівнянь: у 1907 році загальні відправлення живої та битої птиці становили у 80 тис. пуд., а в 1911 році вони досягли 135000 пуд., тобто збільшилися на 60%. За даними, розробленими паном Тиманським у департаменті землеробства, в 1910 р. Південно-Західними залізницями було відправлено 459 тис. пуд. живої птиці, Південними - 118 тис. пуд. і Південно-Східними - 161 тис. пуд. При цьому перше місце належало Чернігівській губернії⁴:

Місце губернії за кількістю вантажів	Губернії	Пудів
1	Чернігівська	559 000
4	Херсонська	157 000
5	Волинська	135 000
6	Київська	118 000
7	Полтавська	103 000
14	Подільська	50 000
16	Харківська	47 000

З 23 губерній, які брали участь у зовнішній торгівлі птицею, як бачимо, лідируючі позиції належали українським губерніям.⁵ Отже, експорт птиці значно поступався експорту яєць за своєю чисельністю.

Важливу роль відігравала Україна і в загальному експорті цукру з Росії. За даними Всеросійського товариства цукровиробників, в 1906-1907 рр. була вивезена значна кількість цукру до Баку з метою подальшого перепродажу його в Персію за ціною 2.85-3.15 крб. за пуд білого рафінаду і 2.20-2.50 крб. - за пуд білого піску. Ціна мелісового (жовтого) цукру дещо відрізнялася: 3.00-3.15 крб. - за пуд рафінаду і 2.20-2.30 крб. - за пуд цукрового піску. Цукор відправлявся морським фрахтом від Одеси до Константинополя, Генуї, Лондона.

За даними Київського відділення імператорського Російського технічного товариства, наприклад, лише з Волинської губернії в 1905 р. через митниці було вивезено 150 119 пудів цукру на суму 300 277 крб⁷. Росія, яка вступила з 1 вересня 1908 року на 5 років, (тобто до 1 вересня 1913 року) до Брюссельської міжнародної цукрової конвенції, взяла на себе зобов'язання відповідно до підписаного 6-19 грудня 1907 року акту обмежити на вказаний строк вивіз цукру на світові ринки одним мільйоном тонн (61 млн. пуд.)⁸ Згідно з цим же актом вивіз нашого цукру до Фінляндії та Персії, а також до інших сусідніх з Росією держав (сухопутним та морським шляхом), за винятком азійської Туреччини, залишений без будь-яких обмежень. Цукор в основному вивозився через митниці: Одеську - 5 193 273 пуд. (5 124 593 пуд. цукру-піску і 68 680 пуд. рафінаду), Волочеську - 2 336 041 пуд., Гусятинську - 475 302 пуд., Олександрівську - 814 245 пуд., Доброжинську.⁹

З 1 по 21 листопада 1915 р. було вивезено 290 130 пуд. цукру, з них 252 718 пуд. - залізницею і 26 465 пуд. - морем.¹⁰ За наказом імператора Миколи II російським намісником на Кавказі була скликана особлива нарада 11-12 листопада 1915 р. На нараді було вирішено допустити вивіз цукру до Персії, але не інакше як у супроводі акцизних документів і не більше річного обсягу, визначеного міністерством фінансів. Річний обсяг вивозу для Кавказької митниці визначено було 175 000 пуд. цукру на рік і, зокрема, 140 000 пуд. через Бакинську митницю, 33 000 пуд. через Джильфінську і 2000 пуд. через Шахтахтинську щомісячно. У справі експорту цукру з України відзначилися нащадки Терещенка і М.Бродський.¹¹ У 1892 р. старший син Артемія Терещенка Микола Артемієвич отримав звання почесного громадянина Києва, а в 1899 р. Київська міська дума змінила назву вулиці Олексіївська на Терещенківську.¹² Підсумовуючи, слід сказати, що у справі експорту цукру Україна відігравала значну роль і на її частку у різні роки припадало від 40 до 80%.

Виноробна, горілчана і спиртова промисловість Росії до кінця XIX ст. досягла значних обсягів. Крупні виноробні та горілчані заводи склали в Україні 7% загальної кількості

заводів Російської імперії. Введення акцизної системи дуже позначилось на експорті спирту з України, який з середини 60-х до початку 90-х років неухильно зростав. З початку 1900-х років почалось нове зростання експорту, який досяг у 1911 році 11, 1 млн. відер високоякісного спирту. Цьому зростанню сприяло заохочення вивозу спирту шляхом зняття акцизного збору зі спирту, який направлявся до митниць і повернення сплачених акцизів на вироби зі спирту та безакцизні відрахування «в премію» і за шляхові втрати. В 1911 році ці безакцизні відрахування в перекладі на суму акцизу дали 2, 1 млн. крб., що склало 1/3 (третину) загального прибутку бюджету державної горілчаної монополії Росії, який в цьому році становив 598 млн. крб.¹³

На думку С. Асенкова, головна кількість спирту на початку ХХ століття вивозилась з України, причому значення її у загальноімперському вивозі поступово збільшується з 2,9% в 1906 році до 7,9% в 1911 році, в той час, як значення інших регіонів неухильно знижується. Наприклад, у 1906 році вивіз з Південно-Західних регіонів імперії становив 81,6% загального вивозу за кордон, а в 1911 році він упав до 45,3%. Переважно спирт вивозився з Полтавської, Харківської, Чернігівської губерній. Таку ж тенденцію спостерігаємо щодо інших губерній. З інших російських губерній вивозилася порівняно невелика кількість даного продукту.¹⁴

Головним ринком збуту українського спирту з давніх часів була Туреччина, куди йшло понад 50% всього його експорту. Значним, але нестійким був вивіз спирту до Німеччини, який становив 30% всього експорту України. За 5 років, починаючи з 1909 року, до 7% зріс експорт спирту до Китаю. Вивіз цього продукту до Англії дорівнював 1% і зазнавав коливань. Експорт «хлібної очищеної горілки» був досить незначним, з явною тенденцією до поступового скорочення і з великими коливаннями. Це пояснюється, з одного боку, недостатнім розвитком внутрішнього виробництва, а з іншого - високим митом (25 крб. з пуда брутто на спирт та горілку в діжках і 30 крб. або з пуда того ж продукту в пляшках).

Експорт лісу з України відбувався в декількох напрямках. З імперських ринків найбільше значення мали Польща, Новоросія, Передкавказзя. Закордонний експорт обслуговувався почасти водними, а почасти залізничними шляхами. Облік вантажів у цьому напрямку не був можливим. Залізницями ліс йшов переважно через Одесу. Наприклад, у 1911 році було відправлено будівельних матеріалів - 1409 тис. пуд., шпал - 1834 тис. пуд., клепок - 440 тис. пуд. Також товар відправлявся через австрійський кордон (у цьому ж році будівельних матеріалів-520 тис. пуд.)

Особливо велика кількість лісу йшла на експорт через суходільний німецький кордон (шпали, клепка тощо), почасти через Лібаву (клепка-316 тис. пуд.) З Одеси в Австрію транзитом через Новоселицю в 1909 р. було відправлено 4430 тис. пудів лісу, в 1910 р. - 4462 тис. пуд. і в 1911 р.-2830 тис. пуд.¹⁵ Саме в цей час зростає зацікавленість до українського лісу з боку іноземних підприємців. Окрім традиційних імпортерів лісу з України-Франції та Німеччини, на Україну звернули увагу Італія, яка зайнялась обробкою лісу в Овруцькому повіті, та керівництво австрійських залізниць, яке в 1912 р. придбало на Волині 5 тис. дубових телеграфних стовпів. Ці факти свідчать про виняткове значення Київського регіону в експортній лісовій промисловості України.¹⁶

З 1902 по 1911 р. відпуск лісу відносно запланованого експорту значно зростав. Так, в 1902 р. з призначених для експорту за кошторисом 1 333 452 куб. саж. було продано 868 796 куб. саж., або 76,6%, а в 1911 р. з призначених для експорту 980 073 куб. саж. було продано 884 734 куб. саж., або 90,3%. З цього видно, що використання державних лісів в Україні швидко збільшувалося. Державні дачі приносили неабиякий прибуток. Окрім того, на півдні України знаходилися відмінно організовані приватні мастки, як, наприклад, графа Потоцького, князя Сангушка, Терещенка, а також удільні мастки.

Вивіз вовни також був незначним. Переважно вивозились козяча вовна та шкіра. Досить великим був вивіз щетини. Наприклад, у 1910 році близько 2/3 всього експорту щетини (на 6 млн. крб.) було вивезено до Німеччини. Решта розподілялась між Австрією та Англією. Необроблені шкури вивозили до Німеччини, Англії, США.

Олійне виробництво в Росії розвивалося лише для внутрішніх потреб.

Соняшникова, конопляна, лляна олія була продуктом народного вжитку і за кордон вивозилась в обмеженій кількості. Натомість вижимки були важливим предметом експорту. Вони були цінним кормом для худоби і за кордон вивозилися саме з цією метою. Екпортувались головним чином до Німеччини, Данії, Англії, Бельгії та деяких інших країн.

Імпорт до України та Росії товарів протягом 1900-1910 років у процентному відношенні можна відобразити так:

Хліб в зерні та борошні - 4,0-12,4% (в 1908 р.).

Інші продукти землеробства 33-45,9%.

Тварини та їх продукти - 28-30%.

Продукти садівництва та городина - 6,7-8,7%.

Добрива - 1-1,3%.

Сільськогосподарські машини та знаряддя 9-11%.

Імпорт сільськогосподарської продукції вимірювався сотнями мільйонів карбованців.¹⁷ І, з точки зору торговельного балансу, це було ненормальним явищем.

1. Хліб завозився двох видів: пшениця, жито.

2. Серед інших продуктів землеробства можна назвати рис, борошно, бавовну, олійне насіння, джут тощо.

3. Тварини та їх продукти: коні, велика рогата худоба, вівці, м'ясо свіже, сир, бавовна, пух, сало, шкури баранячі, шкіра необроблена, віск, шовк-сирець.

4. Сільськогосподарська продукція в обробленому вигляді: олія, виноградне вино, шампанське в пляшках, вино виноградне в діжках, оброблена шкіра.

5. Продукти садівництва та городина: фрукти та ягоди свіжі та сушені, лимони, мигдаль, фісташки та різні горіхи.

6. Добрива: суперфосфати, «томасів шлак» тощо.

7. Сільськогосподарські машини та знаряддя: коси, борони, плуги, жатки, сінокосарки, молотарки, снопов'язалки, сіноворушилки, парові молотарки, автомобілі. Жито завозили з Німеччини. Наприклад, у 1910 році ввіз жита становив 6,4 млн. пуд. Рис завозився з Персії, Німеччини, Японії. Так, в 1910 році рису було завезено в Росію 6,8 млн. пуд., у тому числі: з Персії - 4,6 млн. пуд., Німеччини - 0,8 млн. пуд., Голландії - 0,3 млн. пуд.¹⁴

Через Німеччину і Голландію завозився рис американський (так званий каролінський за значно вищою ціною). Баранячі шкури, як правило, завозили з Німеччини. Сушені фрукти з Персії, Німеччини, Туреччини, Австрії, апельсини - з Італії, Німеччини, Туреччини, Австрії, лимони - з Італії, Туреччини, Австрії, Німеччини. Добрива ввозились з Німеччини, Англії, Швеції, Австрії, Бельгії, Голландії. Автомобілі та сільськогосподарські машини - з Англії, Німеччини, Австрії, Швеції, Данії, США. Серед імпорту серйозне значення мав лише довіз в українські митниці, коли Україна виступала лише в ролі країни транзиту. В 1910 році в Україну було довезено всього 13,6 млн. пуд., з них 12,5 млн пуд. у Миколаїв, Маріуполь та 1 млн. пуд. - в Одесу.¹⁸

У цілому можемо констатувати, що в зазначений період переважав пасивний баланс у зовнішній торгівлі України і Російської імперії в цілому: ввіз 1916 р. вже протягом першого півріччя перевищив ввіз мирного часу. Вивіз 1916 р. (2186587 крб.) становив вже 26% ввозу (839990 тис. крб.).¹⁹ Змінилась і кон'юнктура імпорту в цей час. Перше місце в ньому протягом мирного часу займала група: руди, метали та вироби з них. Друга група - «прядильні матеріали та вироби з них». У 1915 р. ці групи займали ті ж самі місця. Третє місце посідала група «Одяг та галантерейні товари». В 1916 р. більше всього зріс імпорт канцелярських товарів (на 235% від суми ввозу мирного часу). По всіх інших групах товарів спостерігалось зменшення імпорту у порівнянні з попереднім періодом. Разом з тим війна значно змінила кон'юнктуру українських товарів.²⁰

Основним видом зовнішньоекономічної діяльності України був також експорт-імпорт капіталів. Так, наприклад, у 1911 р. французький банк «Сосьєте женераль», який був головним акціонером «Наваля», придбав у бельгійського «Товариства» акції підприємства за половину вартості - 7 862 000 франків і 6 червня 1911 р. на його базі було засноване «Товариство миколаївських заводів та верфей», яке контролювалося двома фінансовими монополіями- «Сосьєте женераль» і Російсько-Азіатським банком. Початком нового етапу діяльності підприємства можна вважати 1912 р. Керування новим акціонерним товариством взяли на себе його Паризький й Петербурзький відділи. Перший очолював П.Думер, хоча фактично головою був Б.Захаров - власник англійської фірми «Віккерс та Максим», яка спеціалізувалася на виробництві зброї. Останній належав контрольний пакет акцій заводу «Наваль». Головою Петербурзького відділу було призначено представника Русько-Азіатського банку промисловця І.Путілова.²¹

3 червня 1912 р. розпочався процес зрощування двох суднобудівних гігантів

Миколаєва, які належали Петербурзькому банку. Так, головному бухгалтеру «Россуда» А.Філіпповичу було доручено виконувати аналогічні обов'язки і на заводі «Наваль», а директором заводу призначено колишнього інженера «Россуда» Б.Юрьєва, який уже навесні 1913 р. обладнав другий басейн для добудови кораблів загальним тоннажем 45 000 тонн. Таким чином, боротьба за володіння заводом між англо-французьким та російським капіталом завершилася перемогою останнього. 8 жовтня 1913 р. було прийнято статут нового «Товариства миколаївських заводів і верфей», куди ввійшов «Механічний завод Уманського». Основний капітал нової компанії, яка контролювала всю суднобудівну промисловість Миколаєва, нараховував 49 000 акцій загальною вартістю 7 млн. крб. Останнім кроком, який закріпив утворення монопольного об'єднання, став договір між «Россудом» і «Товариством миколаївських заводів і верфей» про передачу один одному замовлень на всі типи кораблів з прибавкою 10% прибутку. Остаточно злиття двох заводів відбулося в травні 1915 р., коли підприємства отримали загальне замовлення від уряду на будівництво двох підводних човнів «Фіат» та «Голанд».²²

Серед інших видів зовнішньоекономічної діяльності слід відзначити участь України в обміні робочою силою Росії з іншими країнами, зокрема в її міграційних процесах. Трудова імміграція в Україну розпочалася ще наприкінці XVIII ст. і спочатку розвивалась повільно. В 1861 р. в Україні проживало лише 2 443 сімей іноземців. Але після проведення економічних реформ і виникнення сприятливих політичних умов заселення українських земель іноземцями набуло широких розмірів.

15 липня 1888 р. російським урядом прийнято нову постанову про облаштування іноземних поселенців, котрі оселилися в українських губерніях, яка до певної міри сприяла переселенню робітників і селян з інших країн.²³ Так, за даними 1882 р. у Волинській губернії нараховувалось 15 747 дворів і 87 731 осіб, у 1886 р. число іноземних дворів у цій губернії сягало вже 26 355, або на 67% більше, ніж у 1882 р. В 1889 р. іноземців нараховувалося близько 160 тис. душ, а за переписом 1890 р., населення поза межами міста складало вже 194 412 осіб, тобто збільшилося на 221% проти 1882 р. із загальною кількістю іноземців, які опинилися у Волинській губернії, за даними того ж перепису 1890 р., 78% становили німці і 85, 9% з них належали до російських підданих.

Це збільшення можна пояснити тим, що воно відбувалося не від переселення іноземців безпосередньо з-за кордону, для яких володіння землею, безперечно, заборонялося, а від поселення в цій губернії вихідців з Польщі, які вважалися російськими підданими і дії закону від 14.03.1887 р. не підлягали. Відомий факт, що в Україні було багато наймачів і орендаторів земель та маєтків, які володіли землею без усіляких письмових угод на підставі усних домовленостей.

Подивимось, яке економічне значення мало російське законодавство для іммігрантів. Із 35 412 домогосподарств іноземців, які оселилися на Волині, лише 7 912, або 22%, володіли землею на правах власності, решта 78% належали орендарям і безземельним робітникам. А з 308 044 десятин землі, яка перебувала у володінні перших, лише 62 044 десятини, або 20,4% належали їм на правах повної власності, решта 79,6% була у них в оренді.²⁴

Окрім того, на Волині була ще чимала кількість іноземців, які орендували маєтки у повному їх складі. Зникали цілі колоністські поселення, їх прибутки скорочувалися, оскільки замінити іноземних поселенців місцевими орендарями не було можливості. На думку генерал-губернатора, потрібно було організувати переселення німців у внутрішні райони Росії, а не поза її межі. Цю думку підтримував і статс-секретар міністерства внутрішніх справ Дурново. Далі передбачалося поступове виселення їх з місць поблизу військових і стратегічних пунктів, шляхових споруд тощо. У першу чергу передбачалося виселення «отдельных, особо упорных личностей, направленных к поддержанию немецкой обособленности».

Найбільший розквіт колонізації спостерігався після франко-пруської війни 1871 р. і після об'єднання Німеччини. З цього часу за 25 років кількість німецьких колоністів збільшилась у десять разів і досягла у 1908 р. 2 млн. 100 тис. чоловік, у власності яких перебувало понад 12 млн. десятин землі на Західному кордоні Російської імперії (у Волинській і Подільській губерніях), на Півдні країни - у Новоросії, в Ковенській губернії і Привісленському краї.²⁵

15 липня 1888 р. російський імператор затвердив правила державної ради щодо облаштування побуту іноземних поселенців, які оселилися в Київській, Подільській,

Волинській губерніях. За цими правилами іноземні поселенці, які прийняли російське підданство і не набули до цього часу прав вищого стану, вводилися до складу сільських і міських обивателів. До речі, мешканці Царства Польського могли прийняти російське громадянство, перебуваючи на своєму попередньому місці помешкання. Поселенці зараховувались у залежності від місця постійного помешкання: а) особи, які мешкали в містах, посадах, містечках, - до міських обивателів; б) поселених поза містами і в селищах - до сільських мешканців. 30 квітня 1906 р. німецький уряд видав закон, за яким Привіслянський край у відношенні страхування робітників прирівнювався до ставок внутрішніх територій Німеччини. Тобто за складом населення з німецької сторони він не розглядався як закордонна територія. До позитивних моментів німецької колонізації слід віднести порівняно швидкий розвиток сільськогосподарської культури. На думку члена Державної думи С.П.Мансирова, відбувалося «мирне завоювання нашої торгівлі, промисловості, банківської і страхової справи. Машинобудівну галузь розвивали Ліпарди, Бутенопи. В будь-якому страховому товаристві в основному розмовляли мовою Шиллера і Гете». Викликані війною і обставинами 2 лютого 1915 р., були видані правила, які, однак, використовувалися і в мирний час. Було встановлено район прикордонної зони в 100-150 верст.²⁶

Поселенці, зараховані до стану міських обивателів, приписувалися до міщанських товариств і міст, де постійно мешкали. Начальник штабу Київського військового округу 17 червня 1916 р. повідомляв, що на будівництві залізничної лінії Шепетівка - Ямпіль-Збарж працювали 43 особи єврейського походження, з яких 13 були ратниками ополчення 2-го розряду.²⁷ Едуард Рудельд, почесний громадянин, який закінчив Уманську сільськогосподарську школу, володів 240 дес. землі в с. Кулеші. Його син Рудольф у Новограді-Волинському мав свій будинок і содовий завод. Райнгольд Герман - Шульц мав у цьому ж місті 3 будинки і ковбасний завод.²⁸

Помічник начальника Волинського губерньського жандармського управління 23 березня 1916 р. доповідав, що 20 березня з Дубенського повіту до Новограда-Волинського прибуло 50 сімей біженців, які були розміщені в садибах виселених німців. Тим часом у газеті «Новий час» у № 14277 було надруковано порядок виселення з району Волинської губернії німців-колоністів. Повідомлялося, що з наступом неприятеля у травні-червні 1915 р. в районі Волинської губернії розпорядженням командуючого армією було виселено усіх німців-колоністів з Володимир-Волинського і Ковельського повітів. При цьому обліку їх не велось і дія створених згодом так званих ліквідаційних комісій на них не розповсюджувалася.²⁹

У липні-вересні 1915 р. надійшло розпорядження про загальне виселення з Волинської губернії німців-колоністів, за винятком тих громадян, які мали членів родини у діючій армії. Всього було виселено 56 тис. чоловік. За даними газети «Новий час», з 5 повітів було виселено у 1915 р. 4,5 тис. колоністів. Але за даними полковника поліції, це були не зовсім точні відомості, реальна кількість становила 6,5 тис. німців. В окремих випадках німців засилали до Сибіру, як, наприклад, сім'ю Акман, яку було вислано до Іркутська.³⁰

Так, наприклад, за даними старшого поліцмейстера, у 1873 р. в м. Києві мешкали 465 пруських підданих, у Черкаському повіті - 151 пруський підданий, у Сквирському повіті - 145 бельгійців, у Бердичівському повіті - 98 і у Проскурівському повіті Подільської губернії - 175 іноземців. Про національний склад та рід занять іноземців в Україні можемо судити з архівних даних. Так, у Київській губернії мешкали турецькі піддані Алі-Ізмаїл, Халіл Юсуф, Мезей Мусло, Йоган Менцер - пруський виробник дріжджів, Петр де-Маре - вчитель французької мови, Жан Гільє - перчаточник, француз Краус Саксон - пономар лютеранської церкви, Міхель Байер - співробітник заводу Бродського, датчанин Рау Фрідріх 41 року - директор цукрового заводу, Бергер Фердінанд 46 років - власник театру і актор, Штейн Терція, австрійська піддана з дочками Марією та Амалією, Йоган Кривец в м.Обухів працював на цегельному заводі, Пітер Бонікемпер в м.Мироновці був управляючим маєтку Шумахера, Кароліна Метуельтін на Солом'янці - кухаркою, Генріх Шульц 51 року у селі Деміївці мав пивний завод, Самуїл Лоренц володів Деміївським цукровим заводом, Антуан Гребель на Шулявці працював слюсарем, француз Віктор Готьє в м. Городянці - економічним землеміром, Олександр Тірі, 66 років, в м. Бишеві - ксьондзом, Карл Френонт в Пашківці працював на посаді економа і фарбувальником.³¹

У Кам'янець-Подільській волості з Одеси були направлені перекладачі з румунської

мови. Ці румунські громадяни жили певний час в Кам'янець-Подільському і, за даними ротмістра Кирпотенка, всі мали відповідну освіту і отримували 300 крб. на рік. У Подільській губернії жила німецька емігрантка Лариса Антонівна Фрейде, дворянка 18 років, яка працювала сестрою милосердя. В Одесі мешкав на вул.Херсонській, 17 швейцарський підданий Евелін Ендігер 46 років, який працював на Уралі, але повернувся на українську фабрику. З 1912 р. до 11 грудня 1916 року безвизно жив в Одесі серб Мендель Зесев. Він служив прикажчиком в мануфактурному магазині Гальперіна. На броварному заводі Санценбахера в м.Одеса служив кореспондентом і помічником бухгалтера німецько-підданий Фрідріх Сіверсен (Віктор Федоров) 44 років лютеранського віросповідання, який згідно з постановою головного начальника Одеського військового округу і генерал-губернатора від 3.11.1914 р. за №845\108 був висланий з дружиною Наталі в м. Чорний Яр Астраханської губернії. Туди ж були вислані на помешкання Антон Бек 34 років - фінансист і Симон Зейгер.³²

Про особливу увагу до міграційних процесів свідчить той факт, що на початку 1905 р. російський імператор Микола II відрядив у західні українські губернії члена ради міністерства фінансів, дійсного статського радника Рудченка для всебічного вивчення «відхожих промислів на західному кордоні». Ця місія мала секретний характер.³³

Серед євреїв переважали лікарі, юристи, журналісти тощо. Наприкінці XIX ст. євреї становили 8% від усього населення і 33% міського населення України. Ті ж показники й по Правобережній Україні, яка за царським законодавством здавна входила до так званої смуги осілості євреїв, де їм дозволялося оселятися на постійне проживання. Ці показники були ще вищими: відповідно 12,5 і 80%. Отже, містечка Правобережжя були переважно єврейськими, де повністю панували єврейські громади зі своєю культурою, мовою, релігією. Збільшувалася частка єврейського населення й у великих містах України, хоч там воно переважно русифікувалося. На один з найбільших єврейських осередків світу перетворилася Одеса. Тут євреї наприкінці XIX ст. становили більше половини всього населення міста.

Кількість німців у народонаселенні України в цей час сягала 1 млн. По півмільйона тут налічувалося кримських татар, румунів та молдаван. Крім того, наприкінці XIX ст. в Україні проживали такі національні меншини, як болгары - 200 тис., греки - 140 тис., вірмени - 50 тис., чехи - 38 тис., словаки - 13 тис.³⁴ Зустрічалися лише поодинокі представники англійської, французької, італійської та інших західноєвропейських націй. Групи національних меншин в Україні зосереджувалися переважно у містах і промислових селищах.

Таким чином, Україна мала важливе значення у зовнішньоекономічній діяльності Російської імперії наприкінці XIX-на початку XX ст. Українські губернії були тим регіоном, який на початку XX ст. почав відігравати визначну роль у зовнішньоекономічних зв'язках Російської імперії і до певної міри мав право визначати основні напрямки та обсяги зовнішньої торгівлі, що було чималим здобутком на той час.

Джерела та література:

1. Денисов В.И.Русская птицепромышленность. - СПб., 1913. - С. 42.
2. Российская экспортная палата. Материалы по пересмотру торговых договоров. Птица и продукты птицеводства. - СПб.: Тип. «Север», 1913. - С. 5.
3. Департамент земледелия. Продукты птицеводства во внешней торговле России. - СПб., 1912. - С. 77.
4. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.// Отдельные оттиски из Ежегодника Департамента земледелия 1911 г. с 6-ю географическими таблицами. - СПб.: Тип. В.Ф.Киршбаума, 1912. - С. 6.
5. Морозова О. Об яичной торговле.-М., 1911. - С. 7.
6. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 422.
7. ЦДІАУ. - Ф. 730. - Оп. 1. Спр. 243. Вывоз сахара из свекло-сахарных и рафинадных заводов за последние 14 лет: 1895-1908 гг.
8. Там само. - Ф. 442. - Оп. 636. - Спр. 391.
- К вопросу о подъёме экономических сил.-Спб. б.р.в. - С. 12.
9. Там само. - Ф. 730. - Оп. 1. - Спр. 523. - Арк. 1.
10. Там само. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.
11. Повница А.Господа Терещенки Бизнес.-2004.-16 февраля. - С. 35-37.
12. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 529. - Спр. 61. Дело об исходотайствовании Высочайшего

соизволения на право ношения Львов Бродским пожалованого ему Персидским шахом ордена Льва и Солнца 2-й степени.

13. Асенков С. Спирт и его экспорт из России.-Спб.: Изд. ред. журн. «Российский экспорт, 1914. - С. 6.

14. Карачун М. Лесная промышленность // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты.-Вып.7.Юго-Западный край в экономическом отношении. Сборник статей под ред. А.И.Ярошевича.-К.: Тип. А.М.Пономарёва, п.у.И.И.Врублевского, 1913. - С. 68.

15. Измьстьева И.Россия в системе европейского рынка. Конец XIX-начало XX ст. (опыт количественного анализа).-М.: Изд-во МГУ, 1991. - С. 19.

16. Крюков Н.А.Внешняя торговля продуктами сельского хозяйства за десятилетие 1901-1910 гг.

17. ЦДІАУ. - Ф. 579. - Оп. 2. - Спр. 32. - Арк. 14.

18. Свод законов Российской империи. - СПб., 1900.-Т.Х, Ч.1.

19. Шевченко А.М.Конкуренція іноземного і російського капіталу напередодні Першої світової війни (на прикладі Миколаївського заводу «Наваль») // Проблеми історії України XIX-початку XX ст. Випуск ІХ. - К., 2005.

20. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261.О переселении в Юго-Западные губернии постоянных жителей Царства Польского из иностранцев-католиков польского происхождения. - Арк. 376.

21. ЦДІАУ. - Ф. 442. - Оп. 52. - Спр. 440. - Арк. 109.

22. Там само. - Арк. 112.

23. Там само. - Ф. 442. - Оп. 618. - Спр. 261. - Арк. 254.

24. Там само.

25. Там само. - Ф. 1335. - Оп. 3. - Спр. 200. - Арк. 631.

26. Там само.

27. Там само. - Ф. 385. - Оп. 2. - Спр. 215. - Арк. 46.

28. Там само. - Арк. 47.

29. Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни.-Спб., 1887. - С. 7.

